

**ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
“ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ”
МІНІСТЕРСТВА ОСВІТИ І НАУКИ,**

**ПОРІВНЯЛЬНА ГРАМАТИКА
СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ
(лексика, фразеологія, морфеміка,
словотвір, фонетика)**

Запоріжжя

2014

УДК: 378 14 (076)

П.І. Білоусенко. Порівняльна грамати́ка східнослов'янських мов (лексика, фразеологія, морфемі́ка, словотвір, фонетика). Запоріжжя: ЗНУ, 2014. – 103 с.

Підручник в інтегрованому вигляді містить основні відомості з порівняльної лексики, фразеології, морфеміки, словотвору, фонетики української, російської і білоруської мов, які викладені у відповідних наукових працях, підручниках з порівняльної граматики слов'янських мов, посібниках вітчизняних і зарубіжних мовознавців, власних студій автора.

Для студентів-заочників.

Рецензенти:

В.М.Мойсієнко, доктор філологічних наук, професор, Житомирського державного університету ім. І.Я Франка;

В.В.Грещук, доктор філологічних наук, професор Прикарпатського національного університету ім. В.Стефаника

ВСТУП

§ 1. Предмет, зміст і завдання курсу

Порівняльна граматики східнослов'янських мов у підготовці викладачів-філологів має важливе теоретичне і практичне значення. За традицією, що встановилася в порівняльно-історичному мовознавстві, у курсі порівняльної граматики розглядається й лексика, фразеологія, морфеміка, словотвір та фонетична система зіставляваних мов, оскільки ці розділи тісно пов'язані з граматиною будовою, особливо з морфологією, тому порівняльна характеристика граматиного ладу східнослов'янських мов може бути неповною, якщо не брати до уваги таких важливих їхніх структурних елементів. Отже, *об'єктом* курсу порівняльної граматики східнослов'янських мов є порівняльне вивчення у певній, внутрішньо зумовленій системі фонетичних і граматичних явищ трьох близькоспоріднених мов – української, російської й білоруської. У такому ж плані розглядається їхній словниковий склад, фразеологія й словотвір. Шляхом зіставлення й наукового пояснення основних фонетичних і морфологічних закономірностей східнослов'янських мов студенти мають глибше проникати в закони розвитку рідної мови, набути навичок самостійного лінгвістичного дослідження. Ряд питань курсу виноситься на державний екзамен.

Відповідаючи на питання під час підсумкового контролю, студенти мають виявити **знання про**: 1) єдині історичні корені східнослов'янських мов, сучасні погляди на це питання; 2) основні фонетичні й граматичні явища східнослов'янських мов в історичному аспекті; 3) спільні й диференційні ознаки, якими фонетика і морфологія української мови відрізняються від російської та білоруської мов. Студенти повинні виявити **вміння**: 1) зіставляти мовні явища й процеси східнослов'янських мов, глибоко розкривати історію їхнього становлення, формування; 2) аналізувати історію творення аломорфізмів та ізоморфізмів у фонетичній системі, граматичній будові, словниковому складі, словотворі східнослов'янських мов; 3) давати обґрунтовану наукову відсіч фальсифікаторам походження української мови та інших східнослов'янських мов; 4) ілюструвати теоретичні положення мовними фактами.

Підготовка до підсумкового контролю, окрім знань, здобутих у процесі вивчення курсу порівняльної граматики східнослов'янських мов, має спиратися на такі лінгвістичні дисципліни як «Вступ до мовознавства» (розділи «Мова та її вивчення», «ГраMATика», «Порівняльно-історичне мовознавство», «Типологічне мовознавство»), «Загальне мовознавство» (розділи «Суспільна природа мови й закономірності її розвитку», «Мовна система», «Класифікація мов»), «Старослов'янська мова», «Українська діалектологія», «Сучасна українська мова», «Сучасна російська мова», «Історична граMATика української мови», «Історія української літературної мови».

§ 2. Виникнення й розвиток порівняльно-історичного слов'янського мовознавства

У кінці XVIII і на початку XIX ст. проблема вивчення слов'янських мов глибоко цікавила чеського славіста, знавця багатьох слов'янських літератур *Йосифа Добровського**, який, враховуючи мовні особливості слов'янських народів, зробив спробу класифікувати слов'янські мови, з'ясувати походження

слов'ян, місце їх поширення, міграційні рухи. Однак порівняльно-історичне слов'янське мовознавство виникло тоді, коли при дослідженні мовних явищ став використовуватися відносно новий порівняльно-історичний метод. Виник він у першій чверті XIX ст., складався поступово. *Расмус Раск* (данець), *Франц Бопп* (німецький дослідник) спробували порівнювати мовні факти без заглиблення в історію. Німецькі вчені *Якоб* і *Вільгельм Грімм* приділяли увагу історії німецької мови без зіставлення мовних явищ різних мов.

Уперше застосував порівняльно-історичний метод російський мовознавець *О. Х. Востоков* (справжнє прізвище *Остенек* Олександр-Вольдемар), його вважають засновником слов'янського порівняльно-історичного мовознавства. Він здійснив вагоме дослідження «Рассуждение о словенском языке, служащее введением к грамматике сего языка, составленной по древнейшим оною письменным памятникам» (1820). Автор визначив особливі риси старослов'янської та інших слов'янських мов, підкреслив надзвичайну близькість слов'янських мов у минулому. *О. Х. Востоков* здійснив великий внесок у розробку питань слов'янської палеографії (історії письма), лексикографії і граматики, видання давніх слов'янських пам'яток. Час показав перспективність порівняльно-історичного методу. Його розвиток був пригальмований засиллям марризму (нове вчення про мову *Я. Марра*) у 20-40-х рр. XX ст.

Наприкінці 30-х років XIX ст. побачили світ праці українського вченого *М. О. Максимовича* «Критико-историческое исследование о русском языке» (1838), «История древней русской словесности» (1839) та ін. *М. О. Максимович* одним із перших серед вітчизняних дослідників висловив думку про те, що в східнослов'янську або руську групу мов входять російська, українська і білоруська, що ці мови не можна вважати за наріччя. Він удосконалює класифікацію слов'янських мов, яку запропонували у свій час *Й. Добровський* та *О. Х. Востоков*.

М. О. Максимович виділяє дві групи: західнослов'янську і

східнослов'янську, або руську. До західнослов'янської групи він зараховує

*Короткі дані про згадувані персоналії подано наприкінці підручника

західнослов'янські та південнослов'янські мови, а в східнослов'янській убачає дві підгрупи (північноруську й південноруську).

Питання слов'янського порівняльно-історичного мовознавства знаходять своє висвітлення також у працях словацького філолога *П. Шафарика* і російського лінгвіста *І. І. Срезневського*, видатного знавця давньої східнослов'янської писемності, слов'янських діалектів і російської мови, палеографії, етнографії та ін. Особливо велике значення мала його широковідома праця «Мысли об истории русского языка» (1849). Стоячи на позиціях порівняльно-історичного мовознавства, російський славіст намалював загальну картину утворення слов'янських мов. Він вважав, що з праслов'янської виокремилася мова давньоруська, яка потім стала основою для утворення російської, української та білоруської мов, накреслив програму дальшого розвитку російського і слов'янського мовознавства. Концепція походження російської, української та інших слов'янських мов у висвітленні *І. І. Срезневського* була схематичною і прямолінійною, бо, як з'ясувалося пізніше, процес утворення і розвитку цих мов був значно складнішим, ніж уявлялося лінгвістові. Однак порушені ним проблеми, зокрема, про мову населення Києва і Київщини, про давню прабатьківщину українців і росіян, про спільне й відмінне у фонетичній системі, граматичній будові і словниковому складі російської та української мов, про спільне й відмінне в східнослов'янських мовах порівняно з іншими слов'янськими мовами привернули до себе увагу багатьох учених, що працювали в галузі порівняльно-історичного мовознавства.

Багато зробив у галузі слов'янського й східнослов'янського мовознавства *О. О. Потебня*, головною сферою наукових інтересів якого був порівняльний синтаксис на різних етапах історичного розвитку мови в

зіставленні з синтаксичними фактами споріднених мов («Из записок по русской грамматике» – т.1-2,1874). Розробляючи питання історичного синтаксису, О. О. Потебня виявляв історичні нашарування в синтаксичній системі російської та інших слов'янських мов. Порівняльно-історичний характер мають його праці «О полногласии» (1864), «Заметки о малорусском наречии» (1865), «К истории звуков русского языка. Ч. I-IV» (1876-1883).

У середині і другій половині XIX ст. розгортається плідна лінгвістична діяльність словена *Ф. Миклошича*, якого видатний славіст *І. В. Ягич* назвав батьком порівняльної граматики слов'янських мов. Ф. Миклошичу належить ряд капітальних досліджень, і серед них — перша в славистиці порівняльна граMATика в чотирьох томах. Найголовніші праці цього вченого: «Фонетика і морфологія старослов'янської мови» (1850), «Порівняльна граMATика слов'янських мов» (Т. I—IV, 1852—1875), «Етимологічний словник слов'янських мов» (1886) та ін.

У другій половині XIX і на початку XX ст. виключна роль у розвитку славістики належить російському мовознавцю *П. Ф. Фортунатову*. Праці П. Ф. Фортунатова мали великий вплив на методику лінгвістичних досліджень. У його опублікованих дослідженнях та університетських лекціях порівняльно-історичний метод набув виняткової чіткості. Він не допускав довільних фонетичних змін, як це робили деякі мовознавці при поясненні мовних явищ, показав, що в розвитку конкретних мов можуть відбуватися не тільки диференційні, а й інтеграційні процеси.

Усі ці дослідження славістів дали змогу створити узагальнювальні праці зі слов'янського порівняльно-історичного мовознавства. Зокрема, російський і польський мовознавець *І. О. Бодуен де Куртене* пише «Сравнительную грамматику славянских языков в связи с другими индоевропейскими языками» (1901—1902); російський і польський мовознавець *В. К. Поржезинський* — «Сравнительную грамматику славянских языков. Введение. Общеславянский язык в свете сравнительно-исторической грамматики индоевропейских языков» (1914); росіянин *О. М. Селищев* — «Введение в сравнительную

грамматику славянских языков» (1914); російський лінгвіст *В. Р. Брандт* — «Краткую сравнительную грамматику славянских языков» (1915).

Багаті на матеріал для порівняльного дослідження східнослов'янських та інших слов'янських мов також інші праці вчених ХІХ-поч.ХХ ст., зокрема, *І. В. Ягича* («Четыре критико-палеографические статьи», 1884; «История славянской филологии», 1910); *А. Ю. Кримського* («Украинская грамматика», ч. I—II, 1907—1908; «Филология и погодинская гипотеза», 1898; «Древнекиевский говор», 1907).

Значний матеріал з питань слов'янського і східнослов'янського порівняльного мовознавства міститься в численних працях російського академіка *О. О. Шахматова*, який при вивченні історії російської мови широко користувався порівняльно-історичним методом дослідження слов'янських мов. Серед них особливо цінними є «Исследования в области русской фонетики» (1893), «К вопросу об образовании русских наречий и русских народностей» (1899), «Курс истории русского языка», ч. I—III (1910—1912), «Очерк древнейшего периода истории русского языка» (1915), «Введение в курс истории русского языка», ч. I (1916), «Краткий очерк истории малорусского (украинского) языка» (1916) та ін.

Автором ряду досліджень зі слов'янського та індоєвропейського мовознавства був *Антуан Мейє*. З найважливіших його славістичних праць слід назвати «Вступ до порівняльного вивчення індоєвропейських мов» (1903), «Спільнослов'янська мова» (1924).

Перу *В. Вондрака* належить двотомна порівняльна граматики слов'янських мов (1924—1928), а французькому вченому *А. Вайанові* — «Порівняльна граматики слов'янських мов» (Т. I, 1950).

Із слов'янськими або східнослов'янськими мовними проблемами були пов'язані праці німецького дослідника *М. Фасмера*, який одержав лінгвістичну освіту під керівництвом *І. О. Бодуена де Куртене*, *О. І. Соболевського*, *О. О. Шахматова*. Розвідки *М. Фасмера* присвячені давнім слов'янським мовним зв'язкам, питанням етимології. Капітальна праця його — «Російський

етимологічний словник» (1953-1958) — вийшла в російському перекладі, здійсненому О. М. Трубачовим.

Питання порівняльної фонетики слов'янських мов у радянський час глибоко висвітлені в узагальнювальних працях *О. М. Селищева* «Старославянский язык», ч. I (1951) і *С. Б. Бернштейна* «Очерк сравнительной грамматики славянских языков» (1961). У 1966 р. в Україні була опублікована ґрунтовна праця за редакцією *О. С. Мельничука* «Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов».

Успішно працюють славісти в галузі порівняльної морфології. Дію аналогії в слов'янському відмінюванні й дієвідмінюванні розглядає український мовознавець *Л. А. Булаховський*: «Грамматическая индукция в славянском склонении» (1956, 1957), «Вопросы индукции грамматических чисел в славянской морфологии» (1968). Розвиток системи займенників висвітлив український лінгвіст *С. П. Самійленко*, числівників — білоруський дослідник *А. Є. Супрун* та українська компаративістка *Т. Б. Лукінова*.

Ряд проблем морфології імені й дієслова розглянуто в книзі *П. С. Кузнецова* «Очерки по морфологии праславянского языка» (1961). Ранню праслов'янську відмінкову систему реконструюють *В. В. Иванов*, *В. М. Топоров*. Теоретичні питання категорії виду дієслова у слов'янських мовах успішно розробляє *Ю. С. Маслов*. Питання порівняльного синтаксису слов'янських мов висвітлюються в працях *В. М. Топорова* «Локатив в славянских языках» (1961), *В. І. Борковського* «Сравнительно-исторический синтаксис восточнославянских языков» (Ч. I, 1967; ч. II, 1972), *О. С. Мельничука* «Розвиток структури слов'янського речення» (1966), у колективній праці «Творительный падеж в славянских языках» (1958).

Деякі вчені присвячують свої дослідження порівняльному словотвору. Зокрема, словотворчі процеси в системі іменників у слов'янських мовах розглянуто в праці *І. І. Ковалика* «Питання іменникового словотвору в східнослов'янських мовах у порівнянні з іншими слов'янськими мовами» (1958), у розвідках *О. М. Трубачова* «Формирование древнейшей ремесленной

терминологии в славянских и некоторых других индоевропейских языках» (1963) тощо. Нарешті слід зазначити, що важливі висновки і узагальнення, великий фактичний матеріал з східнослов'янських мов міститься в працях *Ф.П.Філіна* «Образование языка восточных славян» (1962) та «Происхождение русского, украинского и белорусского языков» (1972).

Контрольні запитання і завдання для самоперевірки

1. Як зароджувався порівняльно-історичний метод у мовознавстві?
2. Хто вперше застосував у дослідженнях порівняльно-історичний метод?
3. Розкажіть про внесок М.Максимовича в удосконаленні класифікації слов'янських мов.
4. Значення праць І.І.Срезневського у вивченні східнослов'янських мов.
5. Головні ідеї праць О.О.Потебні, Ф.Миклошича, І.В.Ягича та П.Ф.Фортунатова.
6. Перші узагальнювальні праці зі слов'янського порівняльно-історичного мовознавства.
7. Роль О.О.Шахматова в дослідженні слов'янських мов.
8. Внесок Антуана Мейє, В.Вондрака та А.Вайана в порівняльно-історичне мовознавство.
9. Значення праць М.Фасмера для східнослов'янського мовознавства.
10. Праці О.М.Селищева, С.П.Бернштейна, С.П.Самійленка, А.Є.Супруна, Т.Б.Лукінової в розвитку лінгвістичної компаративістики.
11. Праці з історичної морфології та синтаксису П.С.Кузнецова, В.М.Топорова, Ю.С.Маслова, О.С.Мельничука.
12. Розкажіть про здобутки вітчизняних і зарубіжних лінгвістів у вивченні порівняльного словотвору, лексики слов'янських мов.

СПОРІДНЕНІСТЬ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ І ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЇХНЬОГО РОЗВИТКУ

§ 3. Генетична спорідненість східнослов'янських мов

. Сучасні східнослов'янські мови — російська, українська і білоруська

— споріднені мови. Вони належать до мов синтетичної будови. Основними засобами вираження граматичних значень у них є афіксація, внутрішня флексія, наголос, суплетивізм.

Генетична спорідненість східнослов'янських мов виявляється в ідентичному складі частин мови та їхніх граматичних категорій. Однакові граматичні категорії іменника. Велика подібність простежується у словотворі іменників: у всіх трьох мовах найпродуктивнішими способами словотворення є суфіксація, конфіксація та складання основ, менш продуктивним — префіксація.

Прикметники в російській, українській і білоруській мовах поділяються на якісні, відносні й присвійні; якісні можуть уживатися у вищому і найвищому ступенях порівняння (синтетичному та аналітичному), у повній і короткій формах.

Числівники бувають кількісні, збірні, дробові і порядкові. В усіх цих мовах одні й ті ж самі групи займенників за значенням, які характеризуються подібністю і в граматичному відношенні.

Дієсловам властиві категорії особи, числа, роду (в минулому часі), способу (дійсного, наказового, умовного), часу (теперішнього, минулого, майбутнього), виду (недоконаного й доконаного). Багато спільного в східнослов'янських мовах і у сфері службових частин мови: прийменників, сполучників, часток. Схожий склад вигуків.

Ці мови характеризуються також спільністю змін у морфології, які відбулись протягом їхнього історичного розвитку, а саме: у них зникла двоїна, спростилася давня система відмінювання іменників, втрачено словозміну коротких прикметників і дієприкметників, суттєво трансформувалась давня система минулих часів, виникла категорія дієприслівників з нечленних форм активних дієприкметників теперішнього й минулого часу тощо.

Тотожність простежується і в синтаксичній будові цих мов: видами підрядного зв'язку слів у словосполученнях є узгодження, керування і прилягання; речення поділяються на розповідні, питальні, спонукальні та

окличні/неокличні, а щодо складу — двоскладні й односкладні, повні й неповні, поширені та непоширені, прості, складні й ускладнені. Серед типів односкладних речень виділяються: означено-особові, неозначено-особові, узагальнено-особові, безособові, інфінітивні та номінативні. Складні речення поділяються на складносурядні, складнопідрядні та безсполучникові; речення може бути ускладнене звертаннями, вставними словами, дієприкметниковими та дієприслівниковими зворотами тощо.

Багато спільного в російській, українській і білоруській мовах і в галузі фонетики. Голосні фонemi бувають лабіалізовані (о, у) і нелабіалізовані (всі інші), низького, середнього й верхнього підняття, переднього, середнього і заднього ряду. Довгих та коротких голосних ці мови не мають. Наявна якісна й кількісна редукція деяких голосних у ненаголошеній позиції.

Приголосні розподіляються на сонорні та шумні, а останні – на дзвінкі та глухі. Вони бувають твердими й м'якими. За способом творення розподіляються на проривні, фрикативні, зімкнуто-прохідні та африкати, а за місцем творення — на губні і язикові.

§ 4. Типологічна спорідненість східнослов'янських мов

Типологічна спорідненість виявляється у спільності багатьох чергувань голосних і приголосних, у характері наголосу, який є експіраторним, нефіксованим і рухомим, у складоподілі тощо.

Спільні елементи помічаються і в словниковому складі російської, української та білоруської мов.

Зрозуміло, що в кожній східнослов'янській мові є і своя специфіка. Її можна помітити у всіх структурних елементах: у звуках, граматичній будові, словниковому складі, бо кожна східнослов'янська мова розвивалася за своїми внутрішніми законами, у різних історичних умовах.

Типологічна спорідненість сучасних східнослов'янських мов пояснюється їхньою генетичною спорідненістю, бо всі слов'янські мови ведуть своє

походження від праслов'янської, яка виділилась, у свою чергу, з індоєвропейської мови-основи. Час виділення її із праіндоєвропейської мови точно не встановлений. Проте вже в I тисячолітті до н. е. вона становила собою історичну реальність. Дуже рано праслов'янська мова стала членуватися на діалекти.

§ 5. Теорія колиски трьох братніх народів та її вплив на пояснення походження східнослов'янських мов

Донедавна вважалось, що одним із продуктів розпаду праслов'янської мови була східнослов'янська, так звана *давньоруська* мова. Отже, спочатку східнослов'янська етномовна територія XI-XIII ст. уявлялася дослідникам якимось *суцільним монолітом* з однорідною давньоруською народністю й спільною давньоруською мовою, яка була загальною і єдиною для всього східнослов'янського населення. Єдина мова давньоруської народності, на думку дослідників, в епоху Київської держави в різних місцевостях мала діалектні відмінності. З розвитком феодальних відносин і феодальної роздрібненості ці діалектні відмінності зростають. Діалектна диференціація особливо посилюється після занепаду зредукованих голосних **ъ** та **ь**, тобто з другої половини XII ст. У цей час зміцнюються окремі феодальні області й одночасно через князівські міжусобиці послаблюються зв'язки між ними. Діалектні розходження посилились після розпаду Київської держави, коли населення північно-східних земель давньої Русі потрапило під владу татаро-монгольських завойовників, західні землі (майбутні білоруські) увійшли до складу Литовського князівства, а Галицька Русь була приєднана до Польщі. З виникненням польсько-литовського державного союзу, де вирішальну роль відіграла Польща, західні та південно-західні території опинились у межах Польсько-Литовської держави. На території цих земель з XIII ст. починають формуватися російська, українська і білоруська народності та їхні мови. За

О. О. Шахматовим східнослов'янська мовна територія ділилася на три групи говорів: південну (протоукраїнську), північну (основа північного наріччя російської мови) і східну, середньоруську (предок південноросійського наріччя та – разом з частиною південної групи говірок – білоруської мови). Отже, за О. О. Шахматовим, українська мова утворилася внаслідок розпаду єдиної для всіх слов'ян давньоруської мови. Ці погляди цілком уклалися в офіційну усталену концепцію радянської історіографії, згідно з якою XIV ст. вважається початком самостійної історії східнослов'янських народностей та їхніх мов. Подібну позицію займали багато українських і російських лінгвістів.

§ 6. Розвиток сучасних уявлень на походження української, білоруської й російської мов

Із нагромадженням фактичного матеріалу й удосконаленням методики його аналізу, ставало ясніше, що характерні особливості, необхідні для статусу самостійних мов, формувалися дуже повільно й несинхронно, починаючи ще з праслов'янського періоду (Г. І. Півторак). Згідно з поглядами О. О. Потебні, українська мова існувала за часів Київської Русі.

Заперечив існування давньоруської (єдиної східнослов'янської) мови *Степан Смаль-Стоцький* у книжці “Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache” (Відень, 1913), написаній разом з *Теодором Гартнером*. Він виводив українську мову безпосередньо з праслов'янської, твердячи, що вона ближча до мови сербської, ніж до російської, отже, не було «колиски трьох братніх народів». Однак цієї тези *Степан Смаль-Стоцький* не зміг методологічно довести, його книга зазнала жорстокої критики, а сам автор був виведений з рядів “серйозних учених” – його праці в Україні майже не друкувалися. Відомий мовознавець, історик української мови проф. *Є. К. Тимченко* у статті «Слов'янська єдність і становище української мови в слов'янській родині», написаній у 1924 р., доводив, що українська мова виділилася безпосередньо з праслов'янської і за спільністю фонетичних процесів є найближчою до

білоруської, а потім уже до російської, словацької, чеської, верхньолужицької, значно більше віддалена від сербської, словінської та болгарської і найвіддаленіша від польської та нижньолужицької.

Видатний дослідник історичної фонології української мови *Ю. Шевельов*, спираючись у переважній більшості випадків на глибоко вивчені ним процеси фонологічних змін, відносить початок формування української мови до VI-VII ст., а закінчення – десь коло XVI ст. “А мусимо ще пам’ятати, – пише *Ю. Шевельов*, – що шлях розвитку української мови протягом цього тисячоліття не завжди був прямий і послідовний, не завжди йшов однією лінією. Складна картина? Було простіше в Шахматова, а ще простіше в Смаль-Стоцького. Але де і коли правда була проста і прямолінійна”.

Формування російської народності почалося на території Владимиро-Суздальського князівства, центрами якого були Владимир, Ростов і Суздаль. З XIV ст. ці землі входять до складу Московського князівства, яке стає ініціатором створення Російської держави. Паралельно з цим відбувається процес утворення мови російської народності.

Українська і білоруська народності формуються у тяжкій боротьбі за свою самобутність на території Польсько-Литовської держави.

У Росії за царизму українська й білоруська мови, як і мови інших народів, були в занепаді. Українська літературна мова була заборонена, не функціонувала в державних установах, громадсько-політичних організаціях, школах, у галузі культури й освіти. Відстоюючи права українського народу на національну мову, російські академіки *П. Ф. Фортунатов*, *Ф.Є. Кори*, *О. О. Шахматов* дбали про її розвиток.

Однак деякі дослідники виходили не з наукових інтересів, а з політичних міркувань, дотримувались шовіністичних великодержавних позицій. Намагаючись виправдати царську політику національно-колоніального гноблення в Росії, історик і журналіст *М. П. Погодін*, мовознавці *П. О. Лавровський* та *О. І. Соболевський*, наприклад, твердили, що Київська Русь є колискою лише росіян, що українців не можна відносити до

спадкоємців культури і мови Київської держави, що українська мова утворилась десь на Прикарпатті. Підтримуючи русифікаторську політику царського уряду, окремі представники російської академічної науки (*Т. Д. Флоринський, О. І. Соболевський, С. К. Булич*) вважали, що самостійною є лише російська мова, а українська та білоруська мови — її діалекти. Антинауковість цих тверджень викривали відомі українські культурні діячі й мовознавці *М. О. Максимович, П. Г. Житецький, К. П. Михальчук*. Не кращою ситуація була і в радянські часи, коли українська мова не була офіційно забороненою, однак процеси русифікації посилювались, а діячі української культури зазнавали жорстоких переслідувань.

Варто нагадати, що і в наші часи деякі досить далекі від науки особи, поверхово ознайомившись із згаданою проблематикою, публікують у статтях, навіть книгах, видуману теорію походження української мови, суть якої зводиться до того, що українська мова – це, буцімто, зіпсована під впливом польської мови російська мова. Цю тезу вперше висунув М. Ломоносов. Ще в середині XVIII він у філологічних працях двічі констатував, що «малороссийский діалект» через сусідство з поляками та через те, що вони тривалий час панували над Західною Україною, змішався з польською мовою і від того «зіпсувався». Цю тезу підхопили й деякі інші російські діячі – політики, історики та філологи, і на початку XIX ст. вона вже сприймалася як незаперечна істина. Зокрема, шовіністично настроєний історик російської літератури М. Греч писав: «Малорусское наречие родилось и усилилось от долговременного владычества поляков. При цьому його підтримали й реакційно налаштовані російські діячі та перелякані царські чиновники після польського повстання 1830 р., коли їм скрізь стала увижатися «рука Варшави» та «происки ляхов», з якими не могли впоратися.

Вороги української мови не зважають на те, що, скажімо, основними фонетичними рисами, які відрізняють українську мову від російської, польська мова зближується з російською (ствердіння чи збереження твердості/м'якості приголосних перед *е* в згаданих мовах, рефлекси давнього **ѣ**, доля голосних **и**

та і тощо). Закарпаття і Буковина ніколи не були під владою Польщі, однак там здавна функціонує українська мова.

Цікаво, що версія щодо російсько-польського мовного гібриду поширювалася (а іноді трапляється й нині) і стосовно білоруської мови, її також дехто сприймає як російську мову, «зіпсовану» польськими впливами на заході колишньої царської Росії. Однак ніхто з апологетів таких поглядів не замислюється над тим, чому проголошена ними визначальною взаємодія двох тих самих мовних компонентів (російського і польського) на сусідніх територіях дала такі різке різні результати – дві окремі слов'янські мови – українську і білоруську, а не якусь одну. Як це пояснити?

Прихильники теорії походження української мови з російської зіставляють слова польської мови, які мають схоже звучання і значення в українській, але, на їхню думку, відмінне в російській, некоректно поводяться з порівнюваним матеріалом: вони беруть лише лексеми, які входять до літературної російської (української) мови. При фаховій перевірці наведених українсько-польських паралелей виявляється, що майже всі слова є в російських діалектах. Наприклад слово *жито* нині функціонує поруч із *рожь* у багатьох сучасних російських говорах (див. Словарь руських народных говорах. Вып. IX, 1972, с. 190). Тут же подано й низку похідних від *жито*: *житник, житница, житня, житнище* та ін. В українській літературній мові є назва рослини *сочевиця*, яке теж дехто вважає запозиченим із польської мови (рос. *чечевица*). Проте це слово фіксується у формі *сочевица* «рослина і зерно сочевиці» в українській мові ще в XI ст. у хроніці Георгія Амартола (список XIII-XIV ст.). Водночас у сучасних говорах української мови маємо також *чечевиця* (*чечевиця, чичавиця, шашовиця, шушавиця* тощо). У російській мові є слова *вабити, стреха, печера, голубник, рыля* (укр. *рілля*), *мито, вено* (укр. *віно*) та сотні інших, які згадані недобррозичливці зараховують до польських запозичень. Однак вороги української мови не звикли користуватися фаховими довідниковими матеріалами. Зауважимо, що жоден серйозний російський мовознавець-історик нині не підтримує «живучої помилки Ломоносова»

(Г.Півторак).

Контрольні запитання і завдання для самоперевірки

1. У чому виявляється генетична спорідненість східнослов'янських мов?
2. На чому базується типологічна спорідненість східнослов'янських мов?
3. Якою донедавна вважалася східнослов'янська етномовна територія?
4. Хто вперше заперечив існування давньоруської (єдиної східнослов'янської) мови?
5. Погляди Ю.Шевельова на походження і розвиток української мови.
6. Хто з російських академіків відстоював права на національну мову українців?
7. Хто з українських культурних діячів та мовознавців викривав антинауковість тверджень шовіністично налаштованих російських істориків, журналістів, представників академічної науки?
8. Яку тезу М.В.Ломоносова називають «живучою помилкою»? Хто її підтримував? Назвіть аргументи, які спростовують цю помилку.

ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЛЕКСИКИ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ ЗА ПОХОДЖЕННЯМ

§ 7. Праслов'янська лексика в українській, російській і білоруській мовах

Найдавнішим і дуже важливим лексичним пластом у словниковому складі східнослов'янських мов є праслов'янська лексика, яка була успадкована всіма слов'янами і нині становить ядро їхнього словникового складу, найважливішу його частину. Ці слова характеризуються простою словотвірною структурою, стійкістю, стилістичною нейтральністю, найбільшою вживаністю у повсякденному спілкуванні. Усі вони належать до важливих галузей життя і є назвами, як правило, конкретних предметів, їхніх ознак і дій. Найбільше серед них у східнослов'янських мовах, як і у всіх інших,

є іменники. Це назви рельєфу місцевості (укр. земля, гора, долина, берег, яма, поле; блр. зямля, гара, даліна, бераг, яма, поле; рос. земля гора долина, берег, яма, поле); копалин (укр. камінь, кремень, глина, олово, срібло, мідь, залізо; рос. камень, кремень, глина, олово, серебро, медь, железо; блр. камень, крэмень, гліна, волава, срэбра, медзь, жалеза); водойм (укр. вода, море, болото, ріка, потік, озеро брід; рос. вода, море, болото, река, поток, озеро, брод; блр. вада, мора, балота, рака, паток, возера брод); рослин (укр. дуб, бук, граб, ясень, липа, тополя; блр. дуб, бук, граб, ясень, ліпа, таполя; рос. дуб, бук, граб, ясень, липа, тополь); домашніх і диких тварин, риб, комах (укр. гуска, кобила, корова, вовк, тур, олень, заєць, комар, риба, вуж; рос. гусь, кобыла, корова, волк, тур, олень, заяц, комар, рыба, уж; блр. гусь, кабыла, карова, тур, воўк, алень, заяц, камар, рыба, ўжо); органів тіла людини чи тварин (укр. борода, голова, рука, тулуб, нога, чоло, лоб, плече, лікоть, губа, бік, ребро, серце, брюхо, вухо, око, п'ята, долоня, палець, стопа; рос. борода, голова, рука, туловище, нога, чело, лоб, плечо, локоть, губа, бок, ребро, сердце, брюхо, ухо, око, пята, ладонь, палец, стопа; блр. барада, галава, рука, тулава, нага, лоб, плячо, локаць, губа, бок, рабро, сэра, жывот, вуха, вока, пята, далонь, палец, ступня); знарядь і предметів праці (укр. борона, вила, граблі, лопата, рало, серп, ціп; рос. борона, вилы, грабли, лопата, рало, серп, цепь; блр. барана, вілы, граблі, лапата, рала, серп, цэп); явищ природи (укр. буря, вітер, град, мороз, непогода, роса, сніг; рос. буря, ветер, град, мороз, непогода, роса, снег; блр. бура, вецер, град, мароз, непагода, раса, снег); відрізків часу (укр. день, вечір, зима, літо, осінь, середа; рос. день, вечер, зима, осень, лето, среда; блр. день, вечір, зіма, лета, восень, серада); людей за їхніми родинними зв'язками (укр. брат, дід, дитя, зять; блр. брат, дзед, дзітя, зяць; рос. брат, дед, дитя, зять).

Велика кількість іменників належить до абстрактної лексики. Це найменування духовних властивостей та їхніх основних функцій (укр. розум, воля, дух, душа, віра, пам'ять, надія, ненависть, гнів, страх, радість; рос. разум, воля, дух, душа, вера, память, надежда, ненависть, гнев, страх, радость; блр. розум, воля, дух, душа, вера, памяць, надзея, нянавісьць, гнеў,

страх, радасць).

Значна частина абстрактних іменників називає поняття, пов'язані з етикою і релігією (укр. *бог, чорт, біс, гріх, правда, вина, кара, рай, пекло, чудо*; рос. *бог, черт, бес, правда, кара, рай, пекло, чудо*; блр. *бог, чорт, грэх, праўда, віна, пакаранне, рай, пекла, цуд*). Сюди ж належать основні поняття про світ і життя людини (укр. *життя, смерть, початок, кінець, свобода, неволя, знак, ім'я, лад, честь, хвала, слава, вість, мудрість, старість, молодість, сила, труд*; рос. *жизнь, смерть, начало, конец, свобода, неволя, знак, имя, лад, честь, хвала, слава, весть, мудрость, старость, молодость, сила, труд*; блр. *жыццё, смерць, пачатак, канец, свабода, няволя, знак, імя, парадак, гонар, хвала, слава, вестка, мудрасць, старасць, маладосць, сіла, праца*).

Значну групу складають праслов'янські **дієслова** на позначення життєво необхідних дій і станів, трудових процесів, наприклад, укр. *пити, їсти, жити, голодувати, рубати, валити, ходити, робити, кувати, молотити, писати, бігти, чесати, іти*; рос. *пить, жить, есть, голодать, рубить, валить, ходить, работают, ковать, молотить, писать, бежать, чесать, идти*; блр. *каваць, малацьць, піць, ёсць, жыць, галадаць, рубіць* «будувати (нову хату)», «добувати вугілля», пор. *рубіць з пляча* «рубати навідліг», у значенні «рубати» – *секчы, валіць, хадзіць, рабіць, кавачь, малаціць, пісаць, бегчы, часаць, ісці*.

Серед праслов'янських слів, що входять до словникового складу всіх сучасних слов'янських мов, знаходимо також **прикметники**, які позначають духовні, фізичні якості людей, кольори, властивості речей тощо, наприклад, укр. *добрий, злий, мудрий, повний, м'який, твердий, молодий, цілий, кислий, любимий*; рос. *добрый, злой, мудрый, полный, м'який, твердый, молодой, целый, кислый, люб*; блр. *добры, злы, мудры, поўны, мяккі, цвёрды, цэлы, кіслы, любы*.

До слів праслов'янського походження належать також деякі **числівники**: укр. *один, два, три, чотири, п'ять, шість, сім, вісім, дев'ять, десять, двадцять, сто, двісті, триста, п'ятсот*; рос. *один, два, три, четыре, пять,*

шесть, семь, восемь, девять, десять, двадцать, сто, двести, триста, пятьсот; блр. *адзін, два, тры, чатыры, пяць, шесць, сем, восем, дзевець, дзесяць, дваццаць, сто, трыста, пяцьсот*; багато **займенників**: укр. *я, ти, він, ми, ви, мій, твій, свій, наш, ваш, хто, що, сам, весь* та ін., рос. *я, ты, он, мы, вы, мой, твой, свой, наш, ваш, кто, что, сам, весь*; блр.: *я, ты, ён, мы, вы, мой, твой, свой, наш, ваш, сам, увесь*; окремі **прислівники**: укр. *там, тоді, де, гірко, просто, густо, сухо, вчора* та ін.; рос. *там, тогда, где, горько, просто, густо, сухо, вчера*; блр. *там, тады, дзе, горька, проста, густа, суха, учора*; багато **прийменників** і **сполучників**: укр. *без, в, до, за, при, з, а* тощо; рос. *без, в, до, за, при, а*; блр. *без, ў, да, на, пры, с, а*.

Говорячи про слова праслов'янського походження, слід пам'ятати, що деякі з них у різних слов'янських мовах набули іншого значення. Якщо, наприклад, у російській мові слово *неделя* має значення «сім днів», то в інших слов'янських мовах, у тому числі й українській та білоруській, ним позначається вільний від праці день тижня; неоднакове значення слова *зілля* спостерігається в різних слов'янських мовах (пор. укр. *зілля* – трава, зелень, настій на траві; рос. *зелье* – отруйний напій з трав; блр. *зелле* – бур'ян, зелений корм, напій). Слово *луна* в російській мові має значення «місяць», в українській – «відлуння, відгук, відгомін», а давні значення «сяйво, заграва, світило» наша мова втратила.

§ 8. Спільна лексика в східнослов'янських мовах

Спільна східнослов'янська лексика – це слова, що їх успадкували українська, російська та білоруська мови від праслов'янських діалектів, на основі яких утворилися східнослов'янські мови. Цих слів, як правило, немає в інших слов'янських мовах, оскільки вони були утворені на основі інших діалектів. До спільного лексичного фонду східнослов'янських мов належить значна кількість слів, що вживаються на означення життєво важливих для народів – носіїв цих мов – реалій, понять, дій, ознак тощо, як-от: деякі назви

неживої природи: земля – земля – зямля, вода – вода – вада, море – море – мора, гора – гора – гара, камень – камінь – камень; атмосферних явищ: дождь – дощ – дождж, снег – сніг – снег, ветер – вітер – вецер, буря – буря – бура, град – град – град; небесних світил: Венера – Венера – Венера, Марс – Марс – Марс, Меркурій – Меркурий – Меркурий; спорідненості і свояцтва: укр. батько, мати, дядько, племінник, падчирка (падчерка), внук (онук), зять; рос. батька (діал.), мать, дядька (діал.), племянник, падчерица, внук, зять; блр. бацька, маці, дзядзька, плямяннік, падчерка, унук, зяць.

Окрім цих груп спільної для трьох мов лексики, дослідники виділяють низку інших сукупностей назв, зокрема, таких найменувань:

осіб за професією: укр. мельник, кожум'яка, пивовар, слюсар, токар, рудокоп, столяр; рос. слесарь, токарь, рудокоп, столяр, мельник, кожсемяка, пивовар; блр. слесар, токар, рудакопа, сталяр, мельнік, кажемяка, пивовар;

домашніх і диких тварин, звірів: укр. білка, кішка, собака, кінь, корова, коза, лев, вовк, кріт; рос. белка, кошка, собака, конь, корова, коза, лев, волк, крот; блр. белка, кошка, сабака, конь, карова, каза, леў, воўк, крот;

птахів: укр. жайворонок, зозуля, кажан, снігур, сорока, орел, сокіл, соловей, дятел; рос. жайворонок, зозуля (діал.), кожсан (діал.), снегирь, сорока, орёл, сокол, соловей, дятел; блр. жаваранок, зязюля, кажан, снягір, сорока, арол, сокал, салавей, дзяцел;

комахи: укр. муха, оса, бджола, комар, сарана; рос. муха, оса, пчела, комар, саранча; блр. аса, муха, пчала, камар, саранча;

риб і земноводних: укр. щука, карась, короп, лящ, судак, змія; рос. щука, карась, карп, леиц, судак, змея; блр. шчупак, карась, карп, ленч, судак, змія;

рослин: укр. молочай, дуб, сосна, береза, клен, груша, липа, явір, осока, підберезник, щавель; рос. молочай, дуб, сосна, берёза, клён, груша, липа, явор, осока, подберезовик, щавель; блр. малачай, дуб, сасна, бяроза, клён, груша, липа, явар, восака, падбяррозавік, шчаўе, сарака;

злакових культур: укр. овес, гречка, озимина, ярина; рос. овёс, гречиха, озимь, ярь; блр. авёс, грэчка, азіміна, ярына;

продуктів харчування: укр. *брага, солод, харч*; рос. *брага, солод, харч*;
блр. *брага, солад, харч*;

соматичні назви: укр. *ніс, голова, рот, губа, серце, мозок, шия, палець*;
рос. *нос, голова, рот, губа, сердце, мозг, шея, палец*; блр. *нос, галава, рот, губа, мозг, шыя, сэрца, палец*;

хвороб: укр. *віспа, вітрянка, кашель*; рос. *оспа, ветрянка кашель*; блр. *воспа, вятранка, кашаль*.

міри і ваги: *метр, грам, тонна, центнер*; рос. *метр, грамм, тонна, центнер*; блр. *метр, грам, тона, цэнтнер*;

назви предметів побуту: укр. *кожух, віршовка, коромисло, кочерка, мішок, поясок, ківиш*; рос. *кожух, веревка, коромысло, кочерга, мешок, поясок, ковш*; блр. *кажух, вяроўка, каромысла, качарга, мяшок, паясок, коіш* та ін.

У лексиці східнослов'янських мов є немало спільних дієслів, прикметників, прислівників, деяких числівників, наприклад, укр. *ходити, гуляти, колупати, виляти, кочувати; добрий, бурий, сизий, гарячий, верткий, льодовий, смуглий, куций; зовсім, після, поневолі, сьогодні, поки; півтора, сорок, сьомий*; рос. *ходить, гулять, колупать, вилят, кочевать; добрый, бурый, сизый, горячий, юркий (пор. увертливый), ледовый, смуглый, короткий; совсем, после, поневоле, сегодня, пока; полтора, сорок, седьмой*; блр. *хадзіць, гуляць, калу паць, віляць, вандраваць (пор. качеўе «кочування, кочівля»), добры, буры, шызы, гарачы, вёрткі, лядовы, смуглы, кароткі; зусім, пасля, паняволі, сёння, паўтара, сорака, сёмы*.

До спільної східнослов'янської лексики належать також слова, які утворилися за допомогою одних і тих словотворчих засобів на ґрунті слів праслов'янського походження. У західнослов'янських і південнослов'янських мовах цим словам відповідають утворення з іншими афіксами або інші слова. Наприклад, українському *косар*, російському *косарь*, білоруському *касар* відповідають у болгарській мові *косач*, словацькій — *kosec*, словенській — *kosec*, сербохорватській — *кóсац*, польській — *kosiarz*; українському *кільце* відповідають у болгарській мові *прѣстен*, сербохорватській — *прстен*, добры

польській — *pierscień*; слову *marevo* (у болгарській мові *мираж*) відповідає у польській *miraż*.

§ 9. Слова, наявні лише в одній східнослов'янській мові

У словниковому складі української, або російської чи білоруської мов багато лексичних елементів, що утворилися в період формування окремих східнослов'янських мов. Вони вважаються власне українськими, власне російськими або власне білоруськими. Проте слід зауважити, що шereg лексичних одиниць в одній мові виступають як літературні, а в іншій (чи двох інших) вийшли з активного складу лексики чи перейшли з центральної сфери мовлення на його периферію. У зв'язку з цим важливим джерелом зіставно-типологічної лексикології близькоспоріднених мов є дані діалектології як історичної, так і сучасної. Зокрема, ще В.І.Даль у статті «О наречиях русского языка», уміщеній у першому томі «Толкового словаря живого великорусского языка», подає список слів північноросійського наріччя, спільних чи схожих з відповідними словами української і білоруської літературних мов. Серед них: *панчехи* (укр. *панчохи*, блр. *панчохы*), *черевики* (укр. *черевики*, блр. *чаровікы*), *свитка* (укр. *свитка*, блр. *світка*), *шкода*, (укр. *шкода*, блр. *шкода*), *торба* (укр. *торба*, блр. *торба*), *цибуля* (укр. *цибуля*, блр. *цыбуля*), *женка* (укр. *жінка*, блр. *жонка*), *горелка* (укр. *горілка*, блр. *гарэлка*) та ін. Та й сучасні діалектні словники російської мови фіксують лексичні одиниці, спільні з відповідними російськими чи білоруськими (а іноді тими й тими) словами. Це такі слова, як *паркан* (укр. *паркан*, блр. *паркан*), *батьковщина* (укр. *батьківщина*, блр. *бацькаўшына*), *балакать* (укр. *балакати* (розм.), блр. *балакаць* (розм.)), *байка* (укр. *байка*, блр. *байка*), *брехливый* (укр. *брехливий*, блр. *брахлівы*), *цукровый бурак* (укр. *цукровий буряк*, блр. *цукровы бурак*), *борошно* (укр. *борошно*) та ін.

§ 10. Власне українська лексика

Лише українській мові, наприклад, властиві слова, що належать, зокрема, до таких тематичних груп:

– назви осіб: *забудько, зайда, приймак*;

– суспільно-політичні та адміністративні назви: *відрядження, власність, галузь, громада, гурток, промовець, працівник, урядовець*;

– назви будівель та їхніх частин: *будинок, віконниця, горщице, долівка, одвірок, присінок, приміщення, помешкання, підстрішшя, повітка, саж, чоботарня*;

– назви одягу та його елементів, взуття: *гудзик, взуття, запаска* «різновид народного жіночого стегового одягу»; *капелюх, корсетка* «верхній жіночий одяг — безрукавка, пошита в талію з кольорової тканини», *кирея* «плащ, довгий верхній одяг із сукна, велика свита з капюшоном», *кісник* «стрічка, яка впліталася в косу», *кобеняк* «довгий суконний плащ-дошовик», *кожушок, намисто, очіпок* «головний убір заміжньої жінки», *поворозка, ремінець, сап'янці* «різновид чобіт», *свита, стрічка, сорочка, хустка, чумарка* «старовинний чоловічий верхній одяг, пошитий у талію з фалдами ззаду», *штани*;

– професійно-виробнича лексика: *зажинки, жнивварка, землеробство, олійниця, оранка, плугатар, сіяч, чепіга* «ручка плуга», *чересло* «вертикальний ніж у плузі, який міститься перед лемешем», *мірошник, істик* «паличка з залізним наконечником для очищення лемеша або чересла в плузі від прилиплої землі», *гірництво, копальня, літак, промисловість, підприємство*;

– назви рослин: *полуниця, сонях*;

– назви птахів, тварин: *гайворон, лелека, хруц*,

– прислівники з різною семантикою: *обабіч, обіруч, позаторік, попасом, рачки, самотужки, спозранку*;

– інші назви: *бурлака, майбутній, бешкетний, гаманець, гілка, гуральник, рушниця, потяг, борг, кома, мрія, безтямний, дивитися, божевілля, пожежа, боржник, брила, брунька, вершник, підмет, смуга, заздалегідь*,

олівець, хист та багато ін.

§ 11. Власне російська лексика

– назви знарядь праці, приладів, механізмів: *выпрямитель, огнетушитель, счетчик*;

– назви осіб за різними ознаками: *сапожник, глазник, зубник, клеветник, арматурищик, газетчик, забойщик, пряха, крестьянин, железнодорожник, сборщик, жестящик*;

– назви предметів побуту: *булавка, бечевка, зажигалка, башмаки, колыбель, кошелек*;

– назви істот, рослин: *грач, отраслевик* «фахівець з певної галузі господарства», *петух, сослуживец, ландыш, клубника*;

– назви дій, процесів, відчуттів: *алкать, дежурить, лакомиться, промелькнуть, пировать, лентяйничать, разбежаться, сапожничать, утаивать, чаевничать, вдуматься, прослыть*, «набути репутації»;

– назви рис характеру людини, її поведінки: *барский, безответственный, доверчивый, заносчивый, обидчивый, разговорчивый, улыбчивый*;

– прислівники різної семантики: *встарь* «за старих часів», *замертво, оземь* «об землю», *удобно, недосуг*;

– інші назви: *деревня, бесприютный, бессмысленно, больничный, веский, всеобщий, гнездовье* «місце гніздування», *годовщина, деньги, изобилие, будущий, предзимье, рельсовый, скорость, спрос, тоска трезвон, щавельник* «зелений борщ» та ін.

§ 12. Власне білоруська лексика

У білоруській мові теж є великий шар лексики з різних галузей життя, якої немає в інших східнослов'янських мовах: *дапяць* «досягти, дійти»,

скалець «задубіти, замерзнути, закоцюбнути», *абцугі* «кліщі», *адмоўна* «заперечно», *высілак* «зусилля, напруження», *дзяружка* «ряднинка», *адмоўшчык* «відмовник», *адлік* «підрахунок», *апрацоўка* «обробка», *асць* «стодола», *долюхна* «доленька», *ахоўваць* «охороняти», *бадзяга* «жебрак», *веска* «село», *галінка* «гілка», *драбок* «крихта», *лік* «число», *драби* «ребра», *лучыць* «з'єднувати», *дрэнна* «погано», *магчыма* «можливо», *кастрычнік* «жовтень», *пальчатка* «рукавичка», *дзеянік* «підмет», *дослід* «зодчий, архітектор», *маемасць* «майно», *кіпцюр* «кіготь», *дзеянік* «підмет», *пазаблытваны* «позаплутуваний», *склон* «відмінок» тощо.

Деякі слова є спільними для української і білоруської мов, але їх немає в російській. Вони виникли головним чином під час формування української і білоруської народностей у межах Литовсько-Польської держави. Наприклад: *аркуш*, *байка*, *стегно*, *бавовна* (блр. *бовоўна*), *блискучий* (блр. *бліскучы*), *блискавка* (блр. *бліскаўка*), *блискавиця* (блр. *бліскавіца*), *блукати* (блр. *блукаць*), *бляхар*, *боронити* (блр. *бараніць*), *бугай*, *братерство* (блр. *братерства*), *братова* (блр. *братовая*), *варта*, *вирок* (блр. *вырак*), *гвалтівник* (блр. *гвалтаўнік*), *гультяй* (блр. *гультай*), *цибуля*, *діжка* (блр. *дзяжка*), *друкар*, *кордон* (блр. *кардон*), *палац*, *смачно* (блр. *смачна*), *мова*, *мовознавство* (блр. *мовазнаўства*), *тримати* (блр. *трымаць*), *безтурботний* (блр. *бестурботны*), *пляшка*, *безпека* (блр. *бяспека*).

У словниковому складі сучасної української літературної мови є слова, яких немає в білоруській мові, але вони є в російській: *амбар*, *артіль* (рос. *артель*), *безперервний* (рос. *беспрерывний*), *безробітний* (рос. *безработный*), *бравий* (рос. *бравий*), *браслет*, *добровільно* (рос. *добровольно*), *кіготь* (рос. *коготь*), *гірко* (рос. *горько*).

Низка слів є спільними для російської та білоруської мов, а українська мова їх не має: рос. *опыт*, *больница*, *должник*, *зябнуть*, *метко*, *минута*, *карандаш*, *чечевица*, *человечность*, *ледокол*, *пропуск*, *повозка*, *погруженный*, *погрузка*, *полоса*; блр. *вопыт*, *бальніца*, *даўжнік*, *зябнуць*, *метка*, *мінута*, *карандаш*, *чалавечнасць*, *ледакол*, *пропуск*, *павозка*, *пагружаны*, *загрузка*,

паласа.

Східнослов'янські мови розвиваються за своїми внутрішніми законами, у кожній з них на позначення одного й того самого поняття іноді вживаються різні слова. Наприклад, українським словам *безробіття, бузок, утікач, угодовець, скликаний, здібність, з'єднувач, сполучник* у російській мові відповідають *безработица, сирень, беглец, соглашатель, созванный, способность, соединитель, союз*, а в білоруській — *беспрацоўе, бягльак, звыш, згоднік, згуканы, здольнасць, злучальнік, злучнік*.

Однокореневі слова в українській, російській і білоруській мовах можуть мати різні афікси: в українській мові — *дорожнеча, лазівка, намудрувати, баранячий, сіяч, співчувати, дискримінувати, весняний, знеславити*; в російській — *дороговизна, лазейка, намудрить, бараний, сеятель, сочувствовать, дискриминировать, весенний, обесславить*; у білоруській — *дарагоўля, пролаз, намудраваць, бараноў, сейбіт, апяваць, дiскрымінаваць, вяснаві, абняславіць*.

§ 13. Старослов'янізми в східнослов'янських мовах

Лексичний склад сучасних східнослов'янських мов налічує багато слів старослов'янського походження. Вони ввійшли в лексику східнослов'янських мов після прийняття східними слов'янами християнства, коли на Русі поширилася старослов'янська мова, яка довгий час із вкрапленнями живомовних елементів функціонувала в певних жанрах як літературна мова.

Старослов'янізми в словниковому складі української і російської мов посідають неоднакове місце. У російській мові старослов'янізмів більше, ніж в українській і білоруській. Деякі російські мовознавці різних часів стверджували, що в основу російської літературної мови була покладена не жива народна мова, а старослов'янська. Зокрема, у російській мові ширше вживаються слова з *неповноголосними* сполученнями **-ра-, -ла-, -ре-, -ле-**, пор. рос. *нрав, здравый, краткий, мрак, плен, трезвый, пламя, сладкий, храбрый*,

главный, вратарь, шлем і укр. *норов, здоровий, короткий, морок, полон, тверезий, полум'я, солодкий, хоробрый, головний, воротар, шолом*; блр. *нораў, разумны, кароткі, змрок, палон, трезвый, польмя, салодкі, адважны, галоўны, варатар, шлем*. Зауважимо, що низка слів з неповноголосними звукосполученнями властива усім трьом мовам, пор. укр. *древко, здраствувати, здравниця* (зараз рекомендують вживати *оздоровниця*), *храм, прах, враг, вражий, область, глава, благодать, благословенний*, рос. *древко, здравствовать, здравница, храм, прах, враг, вражий, область, глава, благодать, благословен*; блр. *дрэўка, здраствуваты, здраўніца, храм, прах, вораг, варожы, вобласць, кіраўнік, мілата, дабраславёны*.

У російській мові також більше слів, які починаються із *сполучення ра-* (відповідно до давньоукраїнського **ро-**): *работа, разум, равный, разный*. В українській мові ці слова мають **ро-** (**рі-**): *робота, розум, рівний* (із *ровний*), *різний* (із *розний*), пор. блр. *работа, розум*, пор. *роразумець* «розуміти», *роўны, розны*. Старослов'янizm *раб* наявний у трьох мовах. В українській і російській мовах є старослов'янізми із звукосполученням **-жд-** (на місці давньоукраїнського **дж(ж)**), що виникло з давнього **dj**). Пор. укр. *вождь, страждати, утверждать, нужда*; рос. *вождь, утверждать, жажда, нужда, одежда*. Менше їх у білоруській мові: *правадыр, сцвярджаць, смага* «спека, спрага», *галеча, адзенне* (пор. *адзежа*). Старослов'янізми, фонетичною ознакою яких є звук **щ** відповідно до східнослов'янського **ч** (з давнього **tj**), наявні тільки в російській мові: *моцный, мощь, пещера, освещать, общий, овощи, поглощать, возвращать* та ін.

У трьох мовах наявні слова з голосним **є** на початку слів замість східнослов'янського **о**: укр. *єдиний, єдність, єднання, єдинокорство, єдиновладдя*; рос. *единый, единство, единение, единица, единокорство, единовластие*, пор. блр. *адзіны, адзінства, яднанне, адзінка, єдинокорство, адзінаўладдзе*.

У всіх трьох мовах є також слова з початковим **ю** замість східнослов'янського **у**: укр. *юнак, юдоль* «паділ, долина», *юродивий, юність*,

юний; рос. *юноша, юг, юдоль, юродивый, юность, юный*; блр. *юнак, юдолі, юродзівы, юнацтва, юны*.

На старослов'янське походження слів в українській і російській мовах вказують суфікси **-ущ- (-ющ), -ащ- (-ящ-), -иня, -тва, -знь**: укр. *грядущий, трудящий, невмирущий, болящий, святиня, гординя, молитва, битва, боязнь, приязнь*; рос. *грядущий, трудящийся, неумирающий, болящий, святыня, гордыня, молитва, битва, боязнь, приязнь*. Пор. блр. *будучы, той, хто працуе, несмяротны, неўміручы, хворы, святыня, ганарыстасць, малітва, бітва, боязь, прыязнасць*.

Слова з префіксом **пред-** в українській і російській мовах теж належать до старослов'янізмів: укр. *предтеча, пред'явити*, рос. *предъявить* тощо. У білоруській мові слів з цим префіксом немає.

До старослов'янізмів у східнослов'янських мовах належать деякі слова, що виражають церковні поняття: укр. *воскресати, воскресіння, образ, хрест, Хреститель, святий, кадило, кадити, пророк, творець*; рос. *воскресать, воскресение, образ, крест, Креститель, святой, кадить, кадило, пророк, творец*. Пор. блр. *ўваскрасаць, нядзеля, вобраз, крыж, Хрысціцель, святы, кадзіла, кадзіць, прарок, стваральнік*.

§ 14. Лексичні запозичення в східнослов'янських мовах

Словниковий склад східнослов'янських мов у різні часи й різними шляхами поповнювався й запозиченнями з інших мов. Дуже рано в мову східних слов'ян почали проникати слова з **грецької** мови на позначення предметів побуту, назв рослин і тварин, понять релігійного культу. Серед них було багато термінів з галузі науки, культури й мистецтва, що були запозичені в різні часи безпосередньо з грецької мови або через якоесь мовне посередництво. Приклади в укр. мові: *алфавіт, ангел, вишня, граматика, драма, єхидна, ікона, кедр, кипарис, кит, лексикон, мак, монах, монастир,*

м'ята, синтаксис, сцена, театр, трагедія тощо. Ці слова властиві також російській мові. Пор. блр. *алфавіт, анёл, вішня, граматыка, драма, яхідна, абраз, кедр, кіпарыс, кіт, лексікон, мак, манах, манастыр, ята, сінтаксіс, сцэна, тэатр, трагедыя*.

Більшість сучасних українських власних імен є також запозиченими. Утративши своє первісне значення, з *грецької* мови прийшли до нас і стали іменами слова: *Анатолій* (схід сонця), *Андрій* (сміливий, мужній), *Василь* (царський), *Зоя* (життя), *Галина* (спокій), *Катерина* (чиста). Окрім цих, з *грецької* мови східні слов'яни засвоїли чимало інших власних імен: *Олена, Петро, Софія, Степан, Федір* тощо.

Численні грецькі запозичення з'явилися в новіші часи: укр. *бандура, кіно, метро, школа, машина, аптека, циган, бібліотека, географія, біологія, філологія, асфальт, діаспора, пошта* та ін., блр. *бандура, кіно, метро, школа, машына, аптэка, цыган, бібліятэка, геаграфія, біялогія, філалогія, асфальт, дыяспара, пошта*.

Деякі слова грецького походження в наш час наявні лише в російській мові: *известь* (укр. *вапно*), *лохань* (укр. *цебер*), *свекла* (укр. *буряк*), *фонарь* (укр. *ліхтар*) або навпаки – в українській (*левада*) та білоруській (*лявада*).

Запозичення з *латинської* мови почали проникати через посередництво старослов'янської мови ще за часів Київської Русі, а в XV-XVIII ст. – здебільшого через польське посередництво. Це були переважно слова на позначення понять з галузі побуту, науки, мистецтва, суспільно-політичних відносин: *автор, адміністратор, ангіна, апеляція, апробація, арена, аудиторія, бурса, галушка, декламація, диктатура, канікули, казус, конституція, лабораторія, лекція, м'ята, нуль, республіка, піст, ректор, тортури, цензура, цирк, шпаргалка*. Ці слова властиві й російській та в переважній більшості білоруській мовам, пор. блр. *аўтар, адміністратар, ангіна, апеляцыя, апрабацыя, арэна, аўдыторыя, бурса, галушка, дэкламацыя, дыктатура, вакацыі, неспадзяванка, канстытуцыя, лабараторыя, лекцыя, мята, нуль, рэспубліка, пост, рэктар, катаванні, цэнзура, цырк, шпаргалка*.

Ще в праслов'янський період засвоєні слова *болото, свиня, вино, млин*; блр. *балота, свіння, віно, млын*.

З латинської мови запозичено імена: *Валентин* (сильний), *Вікторія* (перемога), *Марина* (морська), *Валерій* (сильний, здоровий, міцний), *Віталій* (життєвий), *Павло* (малий), *Юлія* (кучерявий) та ін.

Незначну кількість слів запозичено із *скандинавських* і *угро-фінських* мов. **Фінські** запозичення: *щука, щупак, сом, дуб, сани, ярус, хміль, камбала*; блр. *шчупак, сом, дуб, сани, ярус, хмель, камбала*. Іменники *пельмені* (з комі), *чуб* (з мордовських) також є надбанням східнослов'янських мов. Від скандинавських народів прийшли до нас імена: *Гліб* (нащадок бога), *Ігор* (захисник).

З *угорської* мови до східних слов'ян зайшли слова *гайдук, гайдамак, гусар, гуляш, черинь*, пор. блр. *гайдук, гайдамак, гусар, гуляш, черинь*. З угорської мови походять також назви річок типу *Лозоватка, Сироватка* та численні інші з коренем *-ват-* «берег».

Вервечку слів східнослов'янські мови засвоїли з *тюркських* мов: *алмаз, аркан, аршин, базар, башлик, барабан, гарбуз, барс, бешмет* «верхній чоловічий одяг, поширений серед народів Північного Кавказу і Середньої Азії; у талії збирається в складки і підперізується; надівається поверх сорочки під інший верхній одяг (черкеску, халат)», *буланий, гнідий, кабала, кабан, каблук, казна, кулик, товар, тюрбан, товариш, балик, орда, чабан, ковбаса, батіг, отаман, осавул, боярин, торг, чумак, шишка, козир, йогурт, очкур*. Пор. блр. *дыямент, аркан, аршын, базар, башык, барабан, гарбуз, барс, бешмет, буланы, гняды, кабала, дзік, абцас, казна, кулік, тавар, цюрбан, таварыш, балык, арда, чабан, карбаса, отоман, есаула, баярын, гандаль, чумак, шышка, козыр, ёгурт, очкур*. Деякі тюркізми простежуються лише в російській мові і не характерні для української і навпаки. Українській літературній мові, наприклад, властиві слова *байрак, кавун, казан, чарка, чумак*. Пор. блр. *яр, кавун, кацёл, чарка, чумак*. У російській мові функціонують тюркізми *бахча, деньги, кайма, карман, кафтан, кушах, лачуга* та ін. Пор. блр. *бахчы, грошы,*

аблямоўка, кішэнь, кафтан, кушах, халуна.

Спільні запозичення з *польської* мови: *бандура, бекеша* «чоловічий верхній одяг старовинного крою з брижами в сані», *бляха, бруква* (рос. *брюква*), *булка, бурмистер* (рос. *бурмистр*), *бурса, герб, зрази, замок, вензель, індик* (рос. *индюк*), *канва, кант, карета, каштан, кий, краков'як, крохмаль* (рос. *крахмал*), *куртка, мазурка, пончик* та ін. Пор. блр. *бандура, бекеша, бляха, бручка, булка, бурмистер, бурса, вензель, герб, зразы, замак, індык, канва, кант, карэта, каштан, кій, краков'як, крухмал, куртка, мазурка, пончык*. Польських запозичень в українській і білоруській мовах більше, ніж у російській, бо український і білоруський народи довгий час перебували під гнітом польсько-шляхетської держави. Тільки в *українській і білоруській* мовах є полонізми *барвінок* (блр. *барвенак*), *білизна* (блр. *бялізна*), *бляхар, бруд, будувати* (блр. *будуваць*), *варта, гудзик* (блр. *гузик*), *дах, жебрак* (блр. *жабрак*), *кепський* (блр. *кепскі*), *келіх* (блр. *келіх*), *огульно* (блр. *агульна*), *пробачення* (блр. *пробачэнне*), *рух, скарб, скарга, справа, струм, хутро* (блр. *футра*), *шукати* (блр. *шукаць*), *перешкода* (блр. *перашкода*), *обіцяти* (блр. *аб'яцаць*), *отримати* (блр. *атрымаць*), *цікавий* (блр. *цікавы*), *ковадло* (блр. *ковадла*), *цілком* (блр. *цалкам*), *міць* (блр. *моць*), *шлюб, раптом* (блр. *раптам*) та ін.).

Шерег слів українська мова запозичила з *чеської* переважно через польську: *бавовна, брама, вагатися, влада, власний, ганити, ганьба, гасло, праця, табір, огида, карк* і деякі інші. Усі ці слова, як правило, властиві й білоруській мові (пор. *бавоўна, брама, вагацца, ўлада, ўласны, праца, табар, агіду, каркавіна* «ошийок»); у російській мові таких слів небагато.

У сучасних східнослов'янських мовах простежуються спільні запозичення з деяких європейських неслов'янських мов, наприклад, з *німецької*: *бант, барка, ваза, вафля, галстук, гастроль, гауптвахта, графин, кран, курорт, кучер, лак, лампа, маляр, мундштук, фельдшер, цех, штурм, шахта, шина, штаб, штурм, плуг, кухня, казарма, дратва* (блр. *дратвы*), *штамп, ринок, шніцель, гамбургер, ерзац*. Деякі лексеми спільні для

української і білоруської мов (*руйнувати – руйнаваць, ліхтар, палац, фарба, цукор – цукар, гетьман – гетман* тощо). Однак у білоруській мові немало слів, запозичених з німецької, яких немає в інших східнослов'янських мовах: біра «пиво», гэбель «рубанок», гандаль «торгівля» тощо.

З *французької* мови перейшли до східнослов'янських лексеми *альбом, афіша, бал, балет, батист, берет, блуза, бокал, браслет, бюрократ, вагон, вазелін, жакет, жанр, жасмин, жилет, журнал, зал, корпус, костюм, ложка, лейтенант, люстра, маскарад, парламент, сюжет, трюмо, туалет, фасад, кабінет, бюро, квартира, готель, ресторан, пляж, душ, екран, пейзаж, білет, бульвар, пальто, букет, роль, шезлонг, костюм, портрет, патріот*); з *англійської* (*біфштекс, джаз, зулус, клуб, лідер, мітинг, пудинг, роль, смокінг, спорт, френч, футбол, гол, чек, сейф, бізнес, інтерв'ю, джинси, фольклор, вагон, трамвай, вокзал, клуб, кекс, комп'ютер, брокер, менеджер, хокей, яхта* та ін..

Лексичних запозичень з інших європейських мов у східнослов'янських мовах небагато. Зокрема, із *голландської* мови засвоєні, головним чином, терміни мореплавства та суднобудівництва (*боцман, вимпел, гавань, дамба, каюта, компас, матрос, рейд, руль* та ін.). У словниковий склад української і білоруської мов вони входили переважно через посередництво російської мови.

Деякі терміни з галузі мистецтвознавства, архітектури в українській і російській мовах мають своїм джерелом *італійську* мову (*лібретто, тенор, опера, арія, алегро, акорд, бас, віолончель, дуєт, кантата, контральто, концерт, мандоліна; арка, балкон, бароко, мозаїка*). Українська мова здебільшого засвоїла їх з російської та польської мов, до яких вони увійшли через посередництво французької мови.

Поодинокі лексичні запозичення в словниковому складі сучасних східнослов'янських мов засвоєні з інших європейських і неєвропейських мов. Наприклад, з *іспанської* мови увійшли слова *армада, гітара, естрада, серенада, сигара*; з *румунської* – *бринза, кукурудза, мамалига*; з *угорської* —

гуляш, гусар, хутір, чардаш, шалаш; з *грузинської* – сакля, тамада; *арабської* – кава, казна, сироп, раса, атлас, арсенал, калібр, зеніт, азимут, азарт, талісман, бісер, карат, алгебра, атлас, гарем, іслам; з *перської* – балахон, ворс, інжир; з *китайської* – чай, чесуча «цупка шовкова тканина, що має в основі бавовняні нитки»; *баскійської* – більярд, анчоус та ін.

Крім лексичних запозичень, у східнослов'янських мовах є словотворчі та семантичні кальки з інших мов: гр. *αλφαβητων*, сх.-сл. *азбука*, нім. *augenscheinlich*, рос. *очевидный*, укр. *очевидний*, блр. *відавочны*. Деякі кальки в різних східнослов'янських мовах різняться структурними елементами: укр. *землеробство*, рос. *земледелие*, блр. *земляробства* (лат. *agricultura*); укр. *прислівник*, рос. *наречие*, блр. *прыслоўе* (лат. *adverbium*) тощо.

§ 15. Лексичні запозичення всередині східнослов'янських мов

У Радянському Союзі російська мова була мовою міжнаціонального спілкування, яка, зрозуміло, мала більший обсяг суспільних функцій. Донедавна постулювалася думка, що російська мова зробила найбільший внесок у збагачення лексичного складу інших східнослов'янських мов. Це справді так. Однак у зв'язку із підтримуваною ідеологією теорією зближення і злиття в майбутньому всіх націй, які жили в СРСР, питома українська, білоруська лексика, яка в мові російській мала інші відповідники, поступово відтіснялася на периферію літературного вжитку, а ряд донедавна популярних перекладних російсько-білоруських та російсько-українських словників у нові часи мовознавці, політики жорстко критикували, називаючи із гумором ці словники російсько-російськими, хоча в цьому гуморі багато правди.

Під впливом російської в білоруській та українській мовах за словотвірними моделями російської творилися нові слова і словосполучення з різних галузей суспільно-політичного життя, науки, техніки, виробництва. Приклади лексичних запозичень і кальок із російської мови (або через посередництво російської) в сучасній українській та білоруській мовах:

- соціально-адміністративні й військові назви: *авіація, автомат, аеродром, акт, арсенал, армія, бомба, генералітет, декларація, конгрес, міна, мари, пістолет, піхота, флот, указ, легіон, тиран, республіка*; блр. *авіяцыя, аўтамат, аэрадром, акт, арсенал, армія, бомба, генералітэт, права, кангрэс, міна, мари, пісталет, пяхота, флот, указ, легіён, тыран, республіка*;

- наукові терміни та назви з галузі культури, політичного життя: *автоматизація, аксіома, аналіз, анатомія, арія, арена, гімн, градус, елегія, грація, катакомби, метод, піраміда, самокритика, симетрія, система, трубадур, фарисей*; блр. *аўтаматызацыя, аксіёма, аналіз, анатомія, арыя, арэна, гімн, градус, элегія, грацыя, катакомбы, метада, піраміда, самакрытыка, сіметрыя, сістэма, трубадур, фарысэй*;

- інші назви: *агітація, артіль, видавництво, виробничник, госпрозрахунок, завод, криголам, критика, недолік, патент, підприємство, пролетаріат, ракетодром, суботник, сучасний, сутяга, трамвай, шахта, хмарочос*; блр. *агітацыя, арцель, выдавецтва, вытворца, хозрасчет, завод, ледакол, крытыка, недахоп, патэнт, прадпрыемства, пралетарыят, ракетодром, суботнік, сучасны, сутяга, трамвай, шахта, хмарочос*;

- власне російські назви з різних галузей знань, техніки, політики тощо: *воєнрук, вертоліт, відродження, декабрист, завод, космонавт, марксист, нігіліст, община, паровоз, рудник телебачення, трудодень, цілинник, чекіст, указ*; блр. *воєнрук, верталёт, адраджэнне, дэкабрыст, завод, касманаўт, марксіст, нігіліст, абшчына, паравоз, руднік тэлебачання, працадзень, цаліннікі, чэкіст, указ*.

§ 16. Інтернаціоналізми в східнослов'янських мовах

У східнослов'янських мовах функціонує значна кількість слів, що належать до інтернаціональної лексики. Інтернаціоналізми поширені зазвичай

у суспільній, науковій, технічній, мистецькій термінології: *конгрес, конституція, міністр, мітинг, політика, революція, республіка, резолюція, сенат, біологія, географія, геодезія, геологія, зоологія, історія, математика, фізика, молекула, агрегат, антена, апарат, комбайн, моноплан, танк, трактор, арія, балет, драма, жанр, новела, опера, поезія, тенор* тощо. Пор. блр. *кангрэс, канстытуцыя, міністр, мітынг, палітыка, рэвалюцыя, рэспубліка, рашучасць, сенат, біялогія, геадэзія, геалогія, заалогія, гісторыя, матэматыка, фізіка, малекула, агрэгат, антэна, апарат, камбайн, моноплан, танк, трактар, арыя, балет, драма, жанр, навэла, опера, паэзія, тэнар*.

Більшість інтернаціоналізмів — грецького та латинського походження або створена на основі словотворчих морфем цих мов (*телефон, мікрофон, моноплан, телеграф*). У XIX—XX ст. цілий ряд інтернаціоналізмів запозичений із сучасних західноєвропейських мов (французької, англійської, німецької, італійської). Фактично майже кожна галузь науки, техніки, мистецтвознавства має інтернаціональну термінологію, яка в східнослов'янських мовах часто вживається паралельно із питомою. Пор. мовознавчі терміни: *іменник — субстантив, прислівник — адвербатив, словотвір — дериватологія, семантика — значення, орфографія — правопис, віддієслівний іменник — девербатив, словесний — вербальний, губний — лабіальний, губно-зубний — лабіодентальний* тощо. Пор. блр. *назоўнік — субстантив, прыслоўе — адвербатив, словаўтварэнне — дериваталогія, семантыка — значэнне, арфаграфія — правапіс, аддзеяслоўныи назоўнік — девербатив, славесны — вербальны, губной — лабіальны, губная-зубной — лабіодентальны*.

Контрольні запитання і завдання для самоперевірки

1. Дайте загальну характеристику праслов'янської лексики в українській, білоруській та російській мовах.

2. Назвіть семантичні типи праслов'янської лексики в східнослов'янських мовах. Наведіть приклади.
3. Охарактеризуйте спільну лексику в східнослов'янських мовах. Розкажіть про її походження.
4. Назвіть семантичні групи іменників, які належать до спільного фонду української, білоруської та російської мов.
5. Наведіть приклади інших частин мови, які є спільними для трьох мов.
6. Розкажіть про причини появи в окремих східнослов'янських мовах лексики, яку вважають власне українською (російською чи білоруською). Назвіть тематичні групи цієї лексики.
7. Що ви знаєте про коректність зіставних досліджень?
8. Розкажіть про причини появи у східнослов'янських мовах старослов'янізмів та характерні ознаки цієї групи лексики.
9. Розкрийте причини і шляхи лексичних запозичень у східнослов'янських мовах. Назвіть характерні їх ознаки.
10. Розкрийте причини запозичень всередині східнослов'янських мов. Наведіть приклади.
11. Дайте характеристику інтернаціоналізму в східнослов'янських мовах.

§ 17. Порівняльний огляд фразеологізмів у східнослов'янських мовах

Українська, білоруська і російська мови характеризуються величезною кількістю різноманітних фразеологізмів. Багато із них відзначаються однаковим змістом і тотожною формою:

а) іменні – укр. *раб своїх звичок, ума (розуму) палата, третій калач, ахіллесова п'ята, лебедина пісня, біла ворона, права рука, кров з молоком, не в своїй тарілці, туман в голові*; блр.: *раб сваіх звычак, розуму палата, церти калач, ахілесава п'ята, лебядзіная песня, белая варона, правая рука, кроў з малаком, не ў сваей талерцы, туман у галаве*; рос. *раб своих привычек, ума*

(разума) палата, тертый калач, ахиллесова пята, лебединая песня, белая ворона, правая рука, кровь с молоком, не в своей тарелке, туман в голове;

б) дієслівні – укр. *варити воду, дати маху, за двома зайцями, повертати оглоблі, умивати руки, вивести на чисту воду, морочити голову, намилили голову, держати порох сухим, купити kota в мішку;* блр. *варыць ваду, даць маху, за двума зайцамі, паварочваць аглоблі, абмываць (умываць руки), вивесці на чыстую ваду, марочіць галаву; намилиць галаву, трымаць порох сухім, купіць ката у мяшку;* рос. *варить воду, дать маху, за двумя зайцами, разворачивать оглобли, умывать руки, вывести на чистую воду, морочить голову, намылить голову, держать порох сухим, купить kota в мешке;*

в) ад'єктивні – укр. *нечистий на руку, легкий на руку, острый на язык;* блр. *нячысты на руку, лёгкі на руку, востры на язык;* рос. *нечистый на руку, легкий на руку, острый на язык.*

Прислів'я, приказки, крилаті слова структурно співвідносні з реченнями. Серед них в трьох мовах наявні еквівалентні за змістом і формою стійкі фрази, наприклад, укр.: Чорна кішка пробігла. Моя хата скраю. Друзі пізнаються в біді. Вовків бояться – в ліс не ходити. Горбатого могила виправить; блр.: *Мая хата з краю. Чорная котка прабегла. Сябры пазнаюцца в бядзе. Гарбатага магіла выправіць. Волкаў баяцца – у лес не хадзіць;* рос. *Черная кошка пробежала. Моя хата скраю. Друзья познаются в беде. Волков бояться – в лес не ходит. Горбатого могила исправит.*

Трапляються фразеологізми, однакові за значенням у всіх трьох мовах, і частково різні за лексичним складом, наприклад:

– укр.: *бездонної бочки (діжки) не наллєш. Не святі горшки ліплять. Світ не без добрих людей. З миру по нитці – голому сорочка. Сім п'ятниць на тиждень. Маслом каші не зіпсуєш. Ліс рубаять – тріски летять;*

– блр.: *бяздоннай бочкі не нальєшь. Не багі гаршкі абпальваюць. Свет не без добрых людей. З міру па нітцы – голаму кашуля. Сем пятніц на тыдні. Алеем кашы не сапсуеш. Лес сякуць – трэскі ляцяць;*

– рос.: *бездонную бочку (кадку) не наполнишь. Не боги горшки обжигают.*

Мир не без добрых людей. С миру по нитке – голому рубашка. Семь пятниц на неделе. Маслом каши не испортишь. Лес рубят – трески летят.

Часто в трьох мовах одне й те ж поняття передається різними фразеологізмами: *бити байдики – бить баклуши – біць лынды* (від *лындати* «ледарювати»), *пошитися в дурні – остаться в дураках – пашытыся ў дурні, замилувати очі – втирать очки – туманіць вочы, голод не свій брат – голод не тетка – голад не цетка*; укр. *поки сонце зійде, роса очі виїсть* – блр. *сморж (равлик) паўзе, пачаканку везе*, укр. *бачать очі, та ба!* – блр. *рыбка ў рацэ, ды не руцэ.*

Національна специфіка східнослов'янських мов виявляється й у тому, що певне поняття в одній мові передається фразеологізмом, а в другій — окремим словом чи вільним словосполученням, наприклад: укр. *пекти раки, карати на горло, піймати облизня*; рос. *покраснеть, казнить, получить отказ*; блр. *пачырванець, накараць смерцю, атрымаць адмову*; блр. *на волі лёсу*, рос. *на произвол судьбы*, укр. *наприволяще.*

Контрольні запитання і завдання для самоперевірки

1. Наведіть приклади однакових за змістом і тотожних за формою іменних, дієслівних, ад'єктивних фразеологізмів в українській, російській і білоруській мовах.
2. Наведіть приклади прислів'їв, приказок, крилатих слів, структурно співвідносних із реченнями, які в трьох мовах є еквівалентні за змістом.
3. Покажіть на прикладах, коли одне й те ж поняття в трьох мовах передається різними фразеологізмами.
4. Наведіть приклади того, коли національна специфіка східнослов'янських мов виявляється в тому, що певне поняття в одній мові передається фразеологізмом, а в другій — окремим словом чи вільним словосполученням.

ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА БУДОВИ СЛОВА Й

СЛОВОТВОРЕННЯ В СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВАХ

§ 18. Будова слова в українській, білоруській і російській мовах

Українська, білоруська й російська мови мають багато спільних рис в галузі морфеміки. Мінімальною формальною частиною слова в них є морфема, що охоплює такі видові поняття: *корінь, префікс, суфікс, конфікс, інтерфікс, постфікс, флексія*. За ступенем сполучення з іншими морфемами вони бувають регулярними, тобто простежуються в багатьох словах різних семантичних груп (пор. укр. *рубка, виноска, добірка; учителька, перепілка, свинарка*; рос. *рубка, виноска, подборка; перепелка, свинарка*, блр. *рубка, зноска, паборка; настаўніца, перапёлка, свінарка*) і нерегулярними, що трапляються в одному – двох словах (укр. *жен-их, діт-лах-и, пошт-амт, флот-или-я, дму-х-а-ти*; рос. *жен-их, почт-амт, флот-или-я, дуть*; блр. *жан-іх, дзеткі, пашт-амт, флат-ылія, дзьмуць*).

У сучасній українській мові, як і в російській та білоруській, морфемі діляться на дві групи: *кореневі* та *афіксальні*. Корінь – це обов'язкова морфема, яка містить основне лексичне значення. Афіксальні морфемі в східнослов'янських мовах – необов'язкові частини слова. Вони бувають словотворчими (пор. укр. *будинок – будиноч-ок, дід – пра-дід, їхати – пере-їхати*; рос. *дом – дом-ик, дед – пра-дед, ехать – пере-ехать*, блр. *дом (хата)– хат-к-а, дзед – пра- дзед, ехаць – пера-ехаць*) і формотворчими (укр. *робити – з-робити, перечит-а-ти – перечит-ува-ти*; рос. *делать – с-делать, перечит-а-ть – перечит-ыва-ть, стуч-а-ть – стук-ну-ть*, блр. *рабіць – з-рабіць, перачыт-а-ць – перачыт-ва-ць*).

Словотворчими і *формотворчими* афіксами в східнослов'янських мовах є суфікси і префікси, які розподіляються на *продуктивні, малопродуктивні* і *непродуктивні*. Продуктивний афікс — це такий, за допомогою якого утворюються нові слова. Зокрема, в українській, білоруській і російській мовах продуктивними є префікси *де-, дез-, анти-* та ін. (пор. укр. *деградація*,

девальвація, демілітаризація, дезорієнтація, антинауковий, антивоєнний; рос. *деградація, девальвація, демилитаризація, дезориентация, антинаучный, антивоенный*; блр. *дэградацыя, дэвальвацыя, дэмілітарызацыя, дезарыентацыя, антынавуковыя, антываенны*), суфікси **-(н)ик, -ист(-іст), -тель**: укр. *передовик, погодинник, таксист, семінарист, вихователь, зачинатель, каратель*; рос. *почасовик, высотник, передовик, истребитель; зачинатель, каратель*; блр. *перадавік, почасовик, таксіст, семінарист, выхавальнік, пачынальнік, каральнік*, але: *кіраўнік (і правіцель), абывацель, засядацель*.

Непродуктивні афікси нових слів не утворюють. До них в трьох мовах належать деякі суфікси, засвідчені поодинокими прикладами. Це суфікси **-ух (-юх), -их, -адя** (рос. **-адья**, блр. **-аддзя**), пор. укр. *пастух, конюх, жених, попада*; блр. *пастух, конюх, жаніх, пападдзя*; рос. *пастух, конюх, жених, попада*. До непродуктивних належать також суфікси, засвідчені лише в небагатьох словах: **-знь, -анич** (пор. укр. *керманич, приязнь*; рос. *руководитель, приязнь*; блр. *кіраўнік, прыязнасць*). Непродуктивними є префікси **па-, су-, суб-** (укр. *пасинок, паросток, сугорб* «невеликий пригорок», *супісок, субтропіки, субпідряд* «договір з певною організацією на часткове виконання нею якихось робіт, який укладає основний підрядник»; блр. *пасерб* «пасинок», *парастак, сугорб* «невялікай пагорак», *супесь, субтропікі, субпадраду* «дамову з пэўнай арганізацыяй на частковае выкананне ім якіх-небудь работ, які складае асноўны падрадчык»; рос. *пасынок, росток, сугорб, супесь, субтропики, субподряд*).

Для об'єднання основ в одне складне слово в українській і російській мовах використовуються єднальні морфеми, або інтерфікси: пор. укр. *бур-е-вісник, тонк-о-шийй, пруд-и-вус* розм. «той, хто має довгі, пишні вуса; вусань, крутивус», *тр-ою-рідний, дв-ох-атомний, сух-о-фрукти, пар-о-плав*; блр. *бур-а-веснік, танк-а-шыі, пруд-и-вус, тр-аю-радны, дв-ух-атомны, сух-а-фрукты, пар-а-ход*, рос. *бур-е-вестник, тонк-о-шейй, пруд-и-вус, тр-ою-родный, дв-ух-атомный, сух-о-фрукты, пар-о-ход*.

§ 19. Афіксальне словотворення в східнослов'янських мовах

Афіксальне словотворення, тобто творення слів за допомогою *суфіксів, префіксів, конфіксів і постфіксів*, поширене в усіх східнослов'янських мовах. Відповідно до цього в російській, українській і білоруській мовах маємо такі види афіксального словотворення: а) суфіксальне, б) префіксальне, в) постфіксальне, г) конфіксальне.

Суфіксальне словотворення продуктивне в усіх східнослов'янських мовах. Наприклад: укр. *артист, боротьба, газетяр, конюх, косар, курчатко, робітник, ткач, ткачиха, читальня*; рос. *артист, борьба, газетчик, конюх, косарь, рабочий, ткач, ткачиха, читальня*; блр. *артыст, выдатнік, вятрак, галодны, гарачка, гумарыст, журбота, косар, пястун, ракетчык, ткач, ткачыха, фельчарка*.

У східнослов'янських мовах у межах іменників, що утворилися від прикметникових і дієслівних основ, можна вичленувати нульові суфікси. Напр., укр. *біг, зелень, наказ, намір, переказ, розлука, синь, хід, шум*; рос. *глушь, зелень, крик, осмотр, прилив, пуск, ремонт, тишь, ход, хохот, ширь*; блр. *бег, глуш, гнеў, забор, зелень, крик, намер, пераклад, прамова «промова», приліў, разлука, розмах, твор «продукт творчої праці, твір», шум, шир*.

Префіксальне словотворення найбільш продуктивне у сфері дієслів, проте в усіх східнослов'янських мовах воно простежується й серед імен. Наприклад, укр. *антиукраїнський, супершвидкий, аморальний, підвид, підтип, антивірус, дегідриди, екстраклас, вивозити, довозити, завозити, звозити, навозити, відвозити, перевозити, підвозити, привозити, провозити, увозити*; рос. *антиукраинский, супербыстрый, аморальный, подвид, подтип, антивирус, дегидриды, экстракласс, вывозить, довозить, завозить, ввозить, навозить, отвозить, перевозить, подвозить, привозить, провозить, аморальный, прототип, сверхприбыль*; блр. *антыўкраінскі, супэрхуткі, амаральны, падвід, падтып, антывірус, дегідриды, екстраклас, антыфашыст, выпісаць*,

прапісаць, перепісаць, запісаць, надпісаць, напісаць, міжусобица.

Набір префіксів у східнослов'янських мовах поповнюється за рахунок *префіксоїдів* – десемантизованих компонентів складних слів, зокрема, **мікро-**, **міні-**, **макро-**, **полі-** та ін., наприклад, укр. *мікроавтобус, мікроекономіка, мікрохірургія, мікрорайон, мінімаркет, мініблок, макроекономіка, полівітаміни*; блр. *мікрааўтобус, мікраэканоміка, мікрахірургія, мікраараён, мінімаркет, мініблок, макраэканоміка, полівітаміны.*

Постфіксальне словотворення властиве всім східнослов'янським мовам. Словотворчим формантом тут є постфікс **-ся (-сь)**: *митися, читатися* (укр.); *миться, читаться* (рос); *мыцца, читацца* (блр.).

У займенників і прислівників **-сь** вказує на неозначеність: *хтось, щось, якийсь, чийсь, десь, колись, кудись*. У російській мові на місці **-сь** вживається **-то**: *кто-то, какой-то, чей-то, где-то, когда-то, куда-то*. Пор. блр.: *кто-то, нейкі, чыйсьці, дзесьці, калісьці, кудысьці* (кудись).

Конфіксальне словотворення притаманне всім східнослов'янським мовам: укр. *безробіття, безчестя, заріччя, Наддніпрянина, наконечник, невір'я, прибережний, роззброїти*; рос. *безработица, выпрямить, заречье, межгорье, наконечник, неверие, обмелить, оцетить, побережье, предгорье, приземлить, приморський*; блр. *адпускнік, безбілетнік, ацэнка, бязрыб'е, міжгор'е, наканечнік, пагранічнік, пажытак, падсвечнік, падсітак, падстрзшак, раздзіраць, разрэдзіць*. Конфіксальне словотворення має такі різновиди:

— препозитивний елемент конфікса співвідносний з префіксом або прийменником, а постпозитивний – з суфіксом, пор. укр.: *зоря – сузір'я, хмара – безхмар'я, рукав – нарукавник, високий – підвищити*; блр. *зорка – сузор'е, хмара – безхмарья, рукаў – нарукаўнік, высокі – павысіць*; рос. *звезда – созвездие, хмара – безхмарье, рукав – нарукавник, высокий – повысить*;

— препозитивний компонент співвідносний з префіксом чи прийменником, а постпозитивний – з постфіксом, пор. укр. *дозватися, набігатися, нагулятися, прислухатися, розбігатися*; рос. *дозваться, набегаться, нагуляться,*

прислушуватися, разбегатися; блр. дозватися, набегацца, прыслухоўвацца, разбягацца, нагуляцца;

— другий компонент конфікса матеріально не виражений, укр. *вуса – безвусий, їздити – поїзд, дихати – подих стріха – остріш, ловити – облава; рос. усы – безусый (безус), ездить – поезд, стреха – оstriи, ловить – облава; блр. вус – бязвусы, ездзіць – поезд, дыхаць – подых, страха – оstriи; лавіць – облава.*

Суфіксальне словотворення у сполученні з постфіксацією спостерігається в дієслів, мотивованих іменниками і прикметниками. Ці дієслова мають, як правило, суфікс *-и-* (але можливі й інші суфікси) і постфікс *-ся* (у білоруській мові — *-ца*). Суфіксально-постфіксальні дієслова — неперехідні. Майже всі вони належать до недоконаного виду. Напр., укр.: *женихатися, рубцюватися, скупитися, цуратися, чванитися, юрбитися, телитися; рос.: резвиться, рубцеваться, скупиться, телиться, толпиться, упрямитися, лениться; блр.: баяцца, братацца, висіцца, пачкавацца, жарабіцца, рубцавацца, скупіцца, цурацца.*

Словоскладання — такий вид морфологічного словотворення, коли нове слово утворюється складанням основ. У сучасних східнослов'янських мовах розрізняють так зване *чисте складання* та *суфіксально-складний* (комполитно-складний) спосіб словотворення. При чистому складанні відбувається об'єднання в одне слово двох або більше слів за допомогою інтерфікса *о* або *е* (в білоруській мові *о/а* або *е/я*), який (інтерфікс) може бути й нульовим: укр.: *побутописець, гідролокатор, глинозем, глухонімиий, сталевар, пароплав, міномет, авіазв'язок, кулемет; рос.: скороход, пароход, сталевар, миномет, пулемет, авиабомба, громкоговоритель; блр.: авіячасць, бамбавоз, скорасшивальнік, параход, сталявар, мінамет, кулямет, жалезабетон, жывелавод* «тваринник, скотар».

При суфіксально-складному способі словотворення складання супроводжується суфіксацією. Цей спосіб властивий українській, російській і білоруській мовам, укр. *червоноармієць, пароплавство, мінометний; рос. водопроводчик, красноармеец, пароходство, паровозный, минометный; блр.*

вадародзісты, вадавозны, вадаадліўшчык, вадаправодчык, чырвонаармеец, бібліяграфічны, параходства, паравозны, мінаметчык.

§ 20. Абревіація

У сучасних східнослов'янських мовах є *складноскорочені* слова, або *абревіатури*. *Часткові абревіатури* утворюються двома способами:

а) сполученням скороченого й повного слів: *агітпункт, сільрада* (укр.); *агітпункт, сельсовет* (рос); *агітпункт, сельсавет* (блр.);

б) сполученням початкових частин або складів слів: *завгосп, виконком* (укр.); *завхоз, исполком* (рос); пор. блр. *загадчык, гаспадаркі «завгосп», выканкам.*

Ініціальні складноскорочені слова, що утворюються складанням початкових звуків або букв, спостерігаються в усіх східнослов'янських мовах, укр.: ЄС – Європейський союз, ООН – Організація Об'єднаних Націй, НАНУ – Національна академія наук України, ГЕС – гідроелектростанція, ВАТ – відкрите акціонерне товариство; рос. ЕС, ООН, ГЭС, ОАО; блр.: ЕС, ААН, НАНБ, ГЭС, ААТ.

Комбіновані абревіатури можуть складатися з частини слова і початкових звуків слів: *узо* – «ультразвукове обстеження», *геоТЕС* – «геотермальна теплова станція» (укр.); *геоТЕС, узи* (рос); *геоЦЕС* – «геотермальная тепловая станція», *уга* – «ультраукавое абследаванне (даследаванне)» (блр.).

§ 21. Морфолого-синтаксичний спосіб

Морфолого-синтаксичним способом творення слів у російській, українській і білоруській мовах деякі слова утворилися внаслідок переходу їх з однієї частини мови до іншої. Приклади: *лісничий, німий, рядовий, черговий, булочна, закусочна, прохідна, стара, учительська, шампанське, слідом, бігом, зовсім*

(укр.); *горничная, гостиная, запятая, кладовая, лесничий, мостовая, набережная, портной, приданое, прихожая, жаркое, нищий, рабочий, пленный, пивная, раненый, мороженое, дома, капельку, зря, почти* (рос); *братовая* (невістка), *булочная, вартавы, ваенны, верхавы, гасціная, ляснічы, маставая, нямы, приходная, капельку* (блр.). Утім багато дериватологів уважає, що похідні типу *булочна, ординаторська, учительська* утворено не морфолого-синтаксичним способом, а за наявними в мові зразками. Морфолого-синтаксичним способом утворено багато моделей прислівників типу *вночі, увечері, смерком, живцем, мигцем безперестанку, вниз, зверху, навіки* та ін., за зразками яких творилися нові адвербативи афіксальними способами. Пор. блр. *ноччу, увечары, на змярканні* (ў змроку, ў прыцемкі), *жыўцом, мімаходам* (мелькам, мяльком), *няспынна, уніз, зверху, навекі*; рос. *ночью, вечером, в сумерки, живьем, мельком, беспрестанно, вниз, сверху, навеки*.

§ 22. Лексико-синтаксичний спосіб

Лексико-синтаксичний спосіб словотворення менш продуктивний, ніж морфолого-синтаксичний, але він простежується в усіх східнослов'янських мовах. Цим способом творяться нові слова із словосполучень шляхом об'єднання їх в одне слово: *шістсот, сімсот, двісті, сьогодні, добраніч, Вишгород, вернигора, горицвіт, перекотиполе, якщо, вищезгаданий, нижчепідписаний* (укр.); *близлежащий, умалишенный, сумасшедший, сегодня, тотчас, заблагорассудится, полтора, двести, сорвиголова, итак, горицвет, перекатиполе, итого, если, вышеупомянутый* (рос.); *сяголетак, сегоння, сяголета, паўтараста, дабранач, перекаціполе, вышэйзгаданы* (блр.).

§ 24. Лексико-семантичний спосіб

Лексико-семантичний спосіб словотворення полягає в переосмислюванні

значень наявних у мові старих слів; він спостерігається як в українській, так і в російській та білоруській мовах. Наприклад, в українській мові: *завод* – підприємство і *завод* – заведення; *машина* – назва будь-якого механізму і *машина* – автомобіль; *лайка* – порода собак і *лайка* – сорт шкіри; у російській мові: *дача* – віддієслівний іменник і *дача* – місце відпочинку; *лавка* – лава і *лавка* – крамниця; *мир* – всесвіт і *мир* – відсутність ворожнечі, війни, сварки, у білоруській мові: *скідка* – скидання, скинення і *скідка* – зменшення ціни, *пачаток* – початок шляху тощо і *пачаток* – кукурудзяний початок (молодий качан), *слодич* – солодкість і *слодич* – солодощі тощо.

Контрольні запитання і завдання для самоперевірки

1. Назвіть спільні риси в галузі морфеміки української, білоруської й російської мов.
2. Дайте характеристику регулярних і нерегулярних морфем в східнослов'янських мовах.
3. Охарактеризуйте словотворчі і формотворчі афіксальні морфеми в трьох мовах.
4. Розкажіть про афіксальне словотворення в східнослов'янських мовах.
5. Наведіть приклади префіксоїдів та суфіксоїдів в українській, білоруській та російській мовах.
6. Проаналізуйте аббревіацію в трьох мовах.
7. Розкрийте специфіку морфолого-синтаксичного способу словотворення в східнослов'янських мовах.
8. Покажіть спільне й відмінне у лексико-синтаксичному та лексико-семантичному способі словотворення в східнослов'янських мовах.

ДАВНІ ЗМІНИ В СИСТЕМІ ВОКАЛІЗМУ ТА ЇХНІ РЕФЛЕКСИ В СУЧАСНИХ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВАХ

§ 24. Найдавніші якісні й кількісні чергування голосних

Системі вокалізму праслов'янської мови в останній період її функціонування були властиві такі чергування голосних фонем:

- 1) /e/ – /o/: *nesti – nositi, bresti – broditi, brodъ, vezti – voziti, vozъ*. Чергування належить до дуже давніх, його наслідки відомі не лише слов'янським мовам. Очевидно, це чергування пов'язане з акцентним умовами: /e/ зберігся в наголошеній позиції, /o/ – в ненаголошеній. Пор. укр.: *нести – носити, брести – бродити, брід, везти – возити, віз*; блр. *несці – носіць; везці – возіць, воз; цягнуцца (брадзіць) – бродити, брод*.
- 2) /e/ – /ě/: *plesti – plětati, letěti – lětati*. Чергування розвинулося на основі давньоіндоєвропейського часокількісного /ě/ – /ē/. Пор. укр.: *плести – заплітати, летіти літати*; рос. *плести – заплетать, лететь – летать*; блр. *плесці – заплятаць, ляцець – лётаць*.
- 3) /o/ – /a/: *stojati – stati*. Це наслідок давнього часокількісного чергування /ǫ/- /ō/. Пор. блр. *стаяць – стаць*, рос. *стоять – статъ*. У рос. акання не відображене в написанні.
- 4) /i/ – /ěj/, /i/ – /ьj/: *sito – sějati; biti – бьjѠ*. Це чергування виникло внаслідок монофтонгізації дифтонга /eі/. Пор. блр. *сіта – сеяць, біць – бью*, укр. *сито – сіяти, бити – б'ю*, рос. *сито – сеять, битъ – бью*.
- 5) /ě/ – /a/: *sěsti (<*sēdti) – saditi, rězati – raziti, lězti – laziti*. Це часокількісне чергування розвинулося в праслов'янській мові на основі зміни /ē/ в /ě/, /ō/ в /a/. Пор. укр. *сісти – садити, різати – вразити, лізти – лазити*, блр. *сесці – саджаць, рэзаць – ўразіць, лезці – лазіць*.
- 6) /u/ - /ov/: *kujѠ – kovati, *sujѠ – sovati*. Виникнення цього чергування пов'язане зі зміною дифтонгів [ou], [au] на [u] у позиції перед приголосними й розпадом їх на два окремих звуки [o] та [v], [a] та [v] в позиції перед голосними. Пор. укр. *кую – коваль, сунути – совати*,

рос. *кую* – *коваль*, *сунуть* – *совать*, блр. *кую* – *каваль*, *соваю*, *соваць*.

- 7) /ɛ/ – /ɔ/ : *tręsti – *trɔsiti, trɔsь, *zvękati – *zvɔk, *zapręgati – *sɔprɔgь. Чергування відбиває давніше чергування [e] – [o] у сполученні з носовим приголосним перед іншими приголосними: *trensti – *tronsiti. Пор. укр. *трясти* – *трусити*, *дзвякати* – *звук*, *запрягати* – *супруг*; рос. *трясти* – *трусить*, *запрягать* – *супруг*; блр. *трэці* – *трус* «землетрус», *запрагаць* – *муж*, *жонак* (*супруг*).
- 8) /ɛ/ – /en/, /ьm/ : žęti – žьmɔ, žęti – žьnɔ, zvękati – zvenęti. Розвинулося це чергування внаслідок того, що сполучення голосного з носовим перед приголосним змінилося в /ɛ/, а перед голосним збереглося. Пор. укр. *жати* – *жму*, *жати* – *жну*, *дзвякати* – *дзвеніти*; блр. *жаць* – *жну*, але: *жаць* – *цісну*, *дзвякаты* – *звінець*.
- 9) /ɔ/ – /on/, /ьm/ : zvɔkь – zvonь, dɔti – dьmɔ. Основа цього чергування – як і попереднього. Пор. укр.: *звук* – *дзвін* (<*звон*), *дути* – *дму*, блр.: *дзьмуць-дую*.

§ 25. Явище повноголосся

Однією з найважливіших рис східнослов'янських мов є повноголосся: [oro], [olo], [ere], [ele] між приголосними. Умовно його позначають так: *torot*, *tolot*, *teret*, *telet*, де **t** – будь-який приголосний звук.

У східних слов'ян повноголосся розвинулося з давніх *tort*, *tolt*, *tert*, *telt*. Звукосполучення [or], [ol], [er], [el] між приголосними були різними за характером дифтонгами. Довгота складу виражалась або голосними [o], [e] або сонорними [r], [l]. Закон відкритого складу спричинив розвиток складотворчості сонорних, розпад дифтонгів на два звуки. Отже, *tor-t* → *to-r-t*.

Згодом сонорні втратили складотворчу властивість. Це спричинило в слов'янських мовах або перестановку звуків, або розвиток після [r], [l]

голосного. У східних слов'ян після [r], [l] відбувся розвиток короткого голосного, що перейшов у голосний повного творення: *torŕt* → *torŕt* → *torot*.

Пор. ст.-укр. *корова, борона, молотъ, береза, берегъ, черезъ*.

Розвиток [el] ускладнився додатковими умовами: до втрати сонорними складотворчості у сполуках *telt, tьlt* відбулася лабіалізація [e], [ь].

У старопольських діалектах після [r] і [l] виник новий голосний, але його виникнення супроводжувалося редукцією попереднього. У південних слов'ян, старочеській, старословацькій мовах відбулася перестановка звуків: ст-сл. **крава, брана, млатъ, младъ**; болг. *крава, брада, млат, бреза*; с-хорв. *крава, брада, млат, бреза*; чеське *krava, brada, mlat*; слов. *krava, mlat, breza, mlieko*.

Розвиток повноголосся у східних слов'ян припадає на кінець VIII - п.пол. IX ст. Пор. укр. *корова, борона, молот, береза, берег, через*; блр. *карова, барана, молат, бяроза, бераг, праз*; рос. *корова, борона, молот, береза, через*. Але укр. *володіти* (і *влада*), *воротар, голова, ворог*; рос. *владець* (*власть*), *вратарь, глава* (і *голова*), *враг*; блр.: *валодаць, варатар, вораг*.

Низка неповноголосних слів у російській мові – спадок старослов'янської мови, з тенет якої російська мова виборсувалася не так успішно, як мова українська.

§ 26. Деназалізація [ɛ], [ɔ]

Успадковані від праслов'янської доби довгі носові звуки [ɛ], [ɔ] не збереглися, вони втратили носовий призвук і стали звуками нормальної тривалості й перетворилися на такі звуки:

[ɛ] → [ä] **męso* → **m'äso*, **počęti* → **poč'ati*

[ɔ] → [u] **rǫka* → **ruka*, **dǫbь* → **dubь*.

Пор. укр. *п'ять, м'ясо, м'ята, частина, жати, ім'я*; рос. *пять, мята, мясо, часть, жать, имя*; блр. *пяць, мяса, мята, частка, жаць, імя*.

Ю.Шевельов стверджував, що ці зміни відбулись у східнослов'янських говірках не пізніше X ст.

Звук [ɔ] був близький артикуляційно до [u]. Зміна [ɔ] в [u] властива не тільки східнослов'янським діалектам, а й багатьом іншим. Пор. укр. і рос. *зуб, дуб*, чеські і словацькі *zub, dub, ruka*, сербські і хорватські *зуб, дуб, рука*.

Звук [ɛ] у процесі деназалізації міг, очевидно, змінюватися як в [ä], так і в [e]. У південних і деяких західних слов'ян він змінився на [e].

Деназалізація [ɛ], [ɔ] властива всім слов'янським мовам, крім польської, пор.:

болг. *пет, месо, мента, част, име*,

с-хорв. *pêт, мѐсо, метва, чѐст, жети, име*,

чеські *pěт, deset, meno*, але *maso, màta*.

Пор. польські *mięso, jęsyk, dąb, rąka, ząb, gołąb*.

З деназалізацією пов'язані чергування [a] – [ин] – [н] (*почати – почну – почин*); [a] – [ен] (*ім'я – імені*); [a] – [м] (*взяти – візьму*); [y] – [м] – [им] (*дути – дму – надимати*) тощо.

§ 27.Зміна початкового [je]

На східнослов'янському мовному ґрунті перед складом із голосним переднього ряду, крім [ь], початкове звукосполучення [je] змінилося на [o]: **jezero, *jesenъ, *jelenъ, *jedinъ* → давньоукраїнські *озеро, осень, олень*.

Якщо в наступному складі був [ь] або ж голосний непереднього ряду, зміна не відбулася: *jelъ, jego*, давньоукраїнські *юль, юго*. Пор. *один* (з *jedinъ*) і *єдень* (південно-західні говори) з (**jedъль*).

Така зміна відбулася під наголосом. Пор. рос. *ежевика, ерепеничься*, де звук [e] в початковому складі ненаголошений, тому тут переходу [je] в [o] немає.

У ряді слів умов для таких звукових переходів не було, однак ці зміни відбулися за аналогією: **jedьna* → *одьна*, **jedinica* → *одиниця*, бо *одинь* (з **jedinь*).

Згаданий процес розпочався з утрати протетичного [j], а звук [e] на початку слова у східних слов'ян був невластивий, отже, відбувся перехід [e] в [ö], потім [ö] змінився на [o].

Пор. укр. *озеро, осень, олень, один, осетр, Олена, Остап*; рос. *озеро, осень, олень, один, осетр*, але: *Елена, Ефстафий*; блр. *возера, восень, алень, адзін, асетр, Алена, Астап*.

Але в низці слів російської мови маємо такі відхилення: *ольха*, діал. *ёлха, ёлша, елишина*; *ежевика*, діал. *ожевика, ожевина, ожина, ожиница*; *еще*, діал. *ошче, ошчо*; *едва*, діал. *одва, осень*, діал. *есень*.

У західнослов'янських і південнослов'янських мовах початкове звукосполучення [je] збереглося.

§ 28. Сполучення зредукованих з плавними

Зредуковані в цій позиції мали деякі особливості: вони завжди були сильними. Тому закономірно відбулися зміни типу *гърбъ* → *горб*, *вълна* → *волна*, *вълкъ* → *вовк* тощо. Пор. укр. *върхъ* → *верх*, *вършина* → *вершина*, *жълтъ* → *желтъ* (*желтыи* → *жовтий*), *жълтъти* → *желтъти* (→ *жовтіти*), *пърст* → *перст*, *търгъ* → *торг*, *дългъ* – *долгъ* (*долгыи* → *довгий*), *вълхвы* → *волхви*; блр. *верх, вяршыня, жоўты, жоўкнуць, доўгі*.

Зрідка траплялися випадки розвитку повноголосся, наприклад: *безмоловиѧ, вербныѧ, молониѧ, умерель*. Це явище називають другим повноголоссям.

Друге повноголосся розвивалося тоді, коли сполучення [ър], [ъл], [ьл], [ър] стояли перед приголосними, за якими йшов зредукований у слабкій позиції: *тълкъ* → *толок*, *върхъ* → *верех*.

Відображення цього явища маємо в незначній кількості лексем східних слов'ян: укр. *терен* ← *търнь*, *толок* ← *тълкъ*; блр. *залоўка*, *вяреўка*; рос. *умереть*, *тереть*, *долог*, *сумеречный* та ін.

В XI ст. часто на місці *ър*, *ъл*, *ьр*, *ьл* писали *ърь*, *ълъ*, *ьрь*, *ьль*. Очевидно, такі написання відбивали живомовні риси.

§ 29. Сполучення плавних із зредукованими

Зредуковані [ъ], [ь] могли стояти в позиції не тільки перед плавним, але й після нього.

У сильній позиції в усіх східнослов'янських мовах вони перетворилися в [о] та [е]: укр. *кръвь* → *кров*, *кръть* → *крот* (<*кріт*), *гльтька* → *глотка*, *брьви* → *брови*. *бльхи* → *блохи*, *кръсть* → *хрест* (< *крест*); рос. *кръвь* → *кров*, *кръть* → *крот*, *гльтька* → *глотка*, *брьви* → *брови*, *бльхи* → *блохи*, *кръсть* → *крест*; блр. *кръвь* → *кроў*, *кръть* → *крот*, *гльтька* → *глотка*, *брьвы* → *бровы*, *бльхы* → *блыхі*, *кръсть* → *крыж*.

У слабкій позиції в мовах східних слов'ян рефлекси неоднакові.

У російській мові зредуковані посилилися в [о] і [е]: *дрожать*, *крошить*, *глотать*, *греметь*, *тревога*, *блестеть* із *дръжати*, *кръшити*, *глитати*, *гръмети*, *тривога*, *сльза*, *бльстеть*.

В українській і білоруській мові зредуковані занепали, [р] і [л] набули складотворчої властивості, потім втратили її, виділяючи після себе [и]: укр. *дрижати*, *кришити*, *глитати*, *гриміти*, *тривога*, *блистити*; блр. *дрыжаць*, *крышыць*, *глынаць*, *грымець*, *трывога*, *блішчаць*.

У південно-західних говорах української мови відомі й інші рефлекси цих сполучень: [ре], [ле], [ир], [ил], [ер], [ел], [ір], [іл]: *слеза*, *кервавий*, *кірвавий*, *кірвавий*, *гиртань*, *силза*, *керва* (*кров*), *хирбет* тощо.

§ 30. Початкові [ро], [ло],[ра] ,[ла] в східнослов'янських мовах

Праслов'янські [or], [ol] у позиції перед голосним зберігають усі слов'янські мови: давньоруськоукраїнське (XI-XIII ст.) *ораница*, укр. *орати*, *орач*; болг. *ора*, *орач*, с.-хорв. *орати*, *ораница*, польське *orać*, чеське *orati*.

Згадані звукосполуки могли стояти перед приголосними. У мові різних слов'ян у такій позиції відбулися неоднакові зміни.

У східних і західних слов'ян [or], [ol] перетворилися на [ro], [lo] або на [ra], [la]. Пор. давні руськоукраїнські. *робота* (нім. *Arbeit*), *ролига*, *ровнь*, *рости*, польські *robota*, *lodka*, але *radlo*, *lakomy*, *lania*.

У мові південних слов'ян [or], [ol] змінилися на [ra], [la]. Пор. ст-сл. **работа**, **рало**, **разум**, **расти**; с-хорв. *работа*, *рабити*, *рало*, *раван*; словен. *rataj*, *ladja*, *lakat*.

Подвійність рефлексії більшість учених пов'язує з характером давньої слов'янської інтонації: при висхідній маємо *rat*, *lat*, при спадній – *rot*, *lot*.

Контрольні запитання і завдання для самоперевірки

1. Розкрийте причини найдавніших якісних і кількісних чергувань голосних та їх відображення в східнослов'янських мовах.
2. Покажіть етапи виникнення повноголосся та його відображення в слов'янських мовах.
3. Розкрийте причини деназалізації [ɛ] та [ɔ] в слов'янських мовах.
4. Розкажіть про умови зміни початкового [je]в [o]у східнослов'янських мовах.
5. Які зміни відбулися в сполученнях зредукованих з плавними? Розкажіть про умови виникнення другого повноголосся.
6. Розкажіть про зміни в українській, білоруській та російській мовах сполучень плавних із зредукованими.
7. Розкажіть про походження початкових [ro], [lo], [ra], [la] в східнослов'янських мовах.

НАСЛІДКИ ПРОЯСНЕННЯ Й ЗАНЕПАДУ ЗРЕДУКОВАНИХ

§ 31. Чергування [o], [e] з нульовою фонемою

Етимологічні [o], [e] з давніх часів перейшли до східнослов'янських мов, пор. укр. *воза, ночи, село, меду*; рос. *воза, ночи, село, меда* і блр. *воза, ночы, сяло, мёду*. Окрім цих давніх звуків у багатьох словах є так звані нові, *секундарні* [o], [e]: *сотня, сон, пісок, овес, орел, швець* із *сътньа, сънь, пѣськъ, овьсь, орль, швьць*. Виникли вони внаслідок того, що зредуковані [ъ], [ь] у різних формах того ж слова могли бути сильними або слабкими, що спричинило відповідне чергування: *сон – сна (сънь – съна), орел – орла (орль – орла); сотня – сотень (сътня – сътнь); жьнець – женця (жьньць – жьньця)*. Такі секундарні називаються випадними.

Згадане явище відбите в усіх трьох східнослов'янських мовах. Пор. блр. *сотня, сон, пясок, авёс, арол, шавец, сто, сну, пяску, вивса, арла, шаўца* і відповідні російські форми слів: *сотня – сто, сон – сна, песок – песка, овес – овса, орел – орла*.

У деяких словах відбулося вирівнювання основи за аналогією до називного відмінка, пор., напр., укр. *лоб* із *льбъ* і *лоба* із *льба* (мало б бути *лба*), рос. *швец – швеца*. Трапляються випадки аналогії до форм інших слів: *заєць – зайця* (із *зајець' – заїец'а*) за аналогією до *отець* (←*отъць*) – *отця*, так само і *хлопець* (←*хлопец*) – *хлоця* (мало б бути *заєця, хлопеця*).

§ 32. Вставні [o], [e]

Якщо слабкий [ъ], [ь] занепадав на кінці слова після сонорних [p], [л], [м], [н], перед яким був інший приголосний, то сонорний перебирав на себе втрачену звучність цього зредукованого (компенсаційну звучність), пізніше втрачав її, унаслідок чого перед ним виділявся голосний [o] або [e]: *огнь → огн' → огон' (огонь); вѣтръ → вѣтр → вѣтер*.

У тих формах, де після сонорних стояли голосні нормальної довготи, вставні [o], [e] не розвинулися, що зумовило чергування [o], [e] з нулем звука: *вогонь – вогню, сосон – сосна, вітер – вітру, земель – земля, весел – весло*. Пор. блр. *агонь – агню, вецер – ветру, зямля – земель, вясло – вёслаў*; рос. *огонь – огня; сосен – сосна, ветер – ветра, земли – земля, весел – весло*.

У книжних, запозичених словах вставний звичайно відсутній: *мисль, паросль, метр, Олександр*. Пор. блр. *паросль, метр, Аляксандр*.

§ 33. Виникнення чергувань [o], [e] з [i] в новозакритих складах української мови і збереження [o], [e] в російській та білоруських мовах

Етимологічні [o], [e] в новозакритому складі подовжилися, це подовження називають компенсаційним. Початок подовження пов'язаний з початком занепаду [ъ], [ь]. Подовження [o] пам'ятки з XIII ст. передають написанням двох літер **о**: *воовьца, воотца*. Подовження [e] передають написанням нового **ѣ**: *камѣньк, ремѣнь, в нѣмь, оучѣньк*.

Подовжені [ō], [ē] з етимологічних [o], [e] українська мова не зберегла. У переважній частині говорів згадані подовжені звуки змінилися на [i]. Ці зміни є нормою сучасної української літературної мови.

У деяких говорах української мови маємо інші відповідники. У західно-волинських: [ē] змінилося на [i] (*ніч; ніч*), [ō] – на [i], [y], [и] (*стіл, стил, батиг, хлопцуў, столуў*). У надсянських говорах [ē] змінився на [y] (*н'ўс, т'ўтка*); [ō] – на [i], а також на [o], [oʸ], [y], [и] (*бік, міст, сноп, бик, мист, мост, мо'ст*).

У північних говорах залежно від наголосу відбулися різні зміни. Під наголосом утворилися дифтонги [iê] з [ē], якщо в наступному складі занепавав [ь]: *п'іеч, ш'іест'* або [yî], [yô], [yê], [yî] з [ō], [ē], якщо занепавав [ъ]: *стуол, стуел, стуил, стуіл; н'ўос, н'ўес, н'ўис, н'ўис, н'ўіс* тощо. У ненаголошеному складі маємо [o], [e]: *муост, муист, муіст*, але *мости*.

На підставі рефлексів [ō], [ē] у ряді говорів української мови припускають, що перехід давніх [ō], [ē] в [i] відбувся через стадію дифтонгізації: [ō] → [i] через дифтонги [yō], [yê], [yî], [yĩ]; [ē] → [i] через дифтонги [yô], [yê], [yî], [yĩ].

Очевидно, в основному масиві такі зміни в українській мові відбулися в XIV-XV ст.

О с о б л и в о с т і :

У словах *будівля, зимівля, торгівля* (з *будовля, зимовля, торговля*) звук [i] виник нефонетично, бо в наступному складі ніколи не було зредукованих, за аналогією до слів з [i] в закритому складі. Але у власних назвах збережено [o]: *Теребовля, Боромля*.

У запозичених словах [o], [e] не переходять в [i]: *том, інженер*, але в давнотапозичених може бути: *гніт, дріт, колір, папір, табір, якір*.

У називному відмінку маємо *кінець, стілець, камінець*, бо в родовому – *кінця, стільця, камінця*.

Секундарні [o], [e] не змінюються на [i]: *рот, швець* (з *ръть, швьць*).

У повноголосі теж немає таких змін, бо другий [o], [e] – новий: *холод, мороз, берез, берег*. Але в низці слів така зміна є (*голів, борін, сторін, черід, голівка*), що, певне, пов'язано з характером наголосу.

Етимологічний [e] перед складом з [ъ] подовжувався й змінювався не так послідовно, як у позиції перед складом з [ть]: *мед, ясен, перепел*.

У російській і білоруській мовах таких змін немає. Одні мовознавці гадали, що відбулося стягнення подовжених голосних, інші стверджували, що подовження голосних не загальносхіднослов'янське явище, воно має виразний локальний характер і притаманне лише говорам української мови.

§ 34. Лабіалізація [e] після шиплячих та [j] у східнослов'янських мовах

Звук [e] (етимологічний і секундарний з [ь]) перетворився на [o] після шиплячих та [j], що споконвічно були м'якими. Така зміна була можливою перед складом з твердими приголосними.

Причина такої зміни полягає в асимілятивному впливові на [e] наступного твердого приголосного, що в староукраїнській мові вимовлявся з більшою чи меншою мірою лабіалізації.

Приклади: [ч'его] → [ч'ого], [пъшено] → [пи'оно], [jего] → [jого].

Писемні пам'ятки засвідчують згадані зміни зрідка з др. пол. XI ст.: *чоловѣка* (Ізб. 1073), *жона* (Ізб. 1076). Пізніше це явище стає більш поширеним. Зміна [e] → [o] відбулася в часі до депалаталізації приголосних перед голосними переднього ряду [e] та [i]. Напр.: *шестеро, четверо, женити*, але: *шостий* (←*шестыи*), *чотири* (←*четыре*), *жонатий*.

В українській мові трапляються порушення за аналогією: *шептати, чесати, шепчу, чешу, бо шепчеш, чешеш*. Або: *щоці, тионі, чолі* (бо *щока, тионо, чоло*).

У південно-західних діалектах української мови, можливо, під впливом західнослов'янських мов, маємо відхилення від цих змін: *его, вчера, шестий* та деякі ін.

В окремих словах відбулися зміни [e] (з [ъ]) в [o] після [л]. Причину мовознавці вбачають у дальшому пом'якшенні напівпалатального [л'] у зв'язку з утратою після нього [ь]: [л'ьнь] → [л'ен].

Ці зміни фіксуються в текстах з XI-XII ст., спочатку в поліських говорах.

У російській і білоруській мовах така зміна відбулася під наголосом після будь-якого приголосного перед твердим приголосним і в кінці слова, рос. *чёрный, сёла, мёд, моё*, блр. *чорны, зялёны, днём, ўсё*.

§ 35. Рефлекси [ě] (ѣ)

Акустично-артикуляційну природу звука ѣ (ѣ) мовознавці визначали по-різному. П.Ф. Фортунатов вважав, що в праслов'янській мові його звучання

наближалось до дифтонга [iê], [iễ]. О.О. Шахматов – [êâ] перед твердими приголом: *сѣно*, *крѣнокъ*. А.Ю. Кримський – [iâ] з наголосом на першому складнику (для старокиївського говору). О.М. Селіщев гадав, що цей звук вимовлявся як напружений монофтонг [ê], Є.К. Тимченко – довгий монофтонг [ễ]. Г.І. Півторак вважав, що він мав звучання або як дифтонг [iê], або як вузький закритий [ễ].

Звук ь (ѣ) у більшості говорів української мови змінився на [i]. Ця зміна є нормою сучасної української літературної мови.

Ця зміна відбулася з др. пол. XIII ст. у більшості говорів, на ґрунті яких сформувалася українська мова, й відображалася в пам'ятках написанням **и** на місці ѣ і навпаки: *никии* замість *нѣкии* (Є.Гал. 1283); *фарѣсѣи* замість *фарисѣи* (Є.Гал.); *прѣимемъ* замість *приимемъ* тощо. Зміна ь (ѣ) в [i] не залежить в українській мові від наголосу чи фонетичного оточення, але в північних говорах української мови та в окремих південно-західних рефлексія ь (ѣ) відбиває його наголошену чи ненаголошену позицію: під наголосом – [ѣ] → [iê], рідше [iễ], [ie]: *дiед*, *лiес*, *тiело*, *снiег*, *лiес*, *обiед*, *дiед*, *лiес*. У ненаголошеній [ѣ] → [e]: *дeди*, *лeси*, *мeшок*, *пeсок*.

На думку Г.І. Півторака, цей процес започаткувався, очевидно, з X-поч. XI ст. В.В. Німчук стверджує, що з кінця XIII ст. ь (ѣ) у більшості діалектів збігся з [i].

У російській і білоруській мовах ь (ѣ) змінився на [e], пор. блр. *сeна* *моцны*, *лeс*, *цeла*, *абeд*, *дзeд*, *лeс* з відповідними російськими словами.

§ 36. Явище акання в російській і білоруській мовах та відбиття його в орфографії

Росіяни в переважній більшості вимовляють [o] лише в наголошеній позиції. Раніше в російській мові акання не було, і звуки [o] і [a] під наголосом

і в ненаголошеному положенні вимовлялися однаково чітко, як у сучасній українській мові. А потім з'явилося акання. І саме це саме ми бачимо в сучасній російській і сучасній білоруській мовах. Більше такого явища немає в жодній слов'янській мові.

Про походження акання написано багато праць. Лінгвісти пояснили, як це вийшло, які при цьому механізми спрацювали. Першопричина, очевидно, криється в тому, що всі індоєвропейці діляться між собою за такою ознакою: в одних час від часу відбуваються коливання між звуками [o] і [u] – в той або інший бік. В інших же коливання відбуваються між [o] і [a].

Перші – це так звані *кентум*-мови: [лат. centum – сто] – периферійна група індоєвропейських мов, у яких збереглися гіпотетичні праіндоєвропейські зімкнені палатальні звуки типу [k] и [g]. Це мови грецька, латинська, італійська, германські, кельтські та ін.

Другі *сатем*-мови [староперське – «сто») – центральна й східна групи індоєвропейських мов, у яких гіпотетичний праіндоєвропейський палатальний [k] перейшов у [s], а палатальний [g] – у [z]. У групу входять індоіранські, слов'янські, балтійські, вірменська, албанська мови. Перші – в основному західні народи (окрім древніх тохарців, які жили на заході нинішнього Китаю), другі, – східні.

Цій відмінності між індоєвропейцями – декілька тисяч років, і чому вона виникла – ніхто не знає. Перехід від [o] до [a] дуже характерний для багатьох іранських та індійських мов. Дуже добре він помітний і в санскриті. Предки слов'ян взагалі дійшли до того, що перестали на слух розрізняти обидва ці звуки. Іншими словами, звуки [o] і [a] у них вимовлялись абсолютно однаково і не існувало способу їх розрізнити. Можливо, це було щось середнє між [o] і [a]. У будь-якому випадку можна позначити цей звук умовним значком [â]. Цей праслов'янський звук міг бути коротким і довгим. Короткий у всіх без винятку випадках перетворився на слов'янське (і російське) [o], а довгий – в [a].

Деякі росіяни виголошують звук [o] абсолютно чітко – як під наголосом,

так і в ненаголошеній позиції. Але це лише на півночі – в Архангельській, Вологодській, Костромській і деяких інших областях. Це називається *оканням*. Під впливом літературної мови воно відмирає, вважається нелітературним і навіть висміюється. Деякі мовознавці вважають, що непогано було б повернутися до окання, але це нереально.

Акання існує в російських людей на різних теренах у різних варіантах. На півдні виголошується абсолютно чисте [а], у середній смузі воно вимовляється як щось середнє між [о] та [а]. Абсолютно жахливим декому видається московський варіант акання. Цей варіант обставлений багатьма складними правилами. Там звук [о] перетворюється на щось інше залежно від того чи знаходиться він перед наголошеним складом або після нього. У першому складі перед наголошеним він виголошується майже як [а], причому довге, в останніх випадках він вельми часто нагадує звук [ы], інколи – [у], а інколи і зовсім пропускається.

Акання є в білоруській мові і воно закріплено правописом. Акання (*аканьне*) є дуже істотною особливістю, що вирізняє білоруську мову серед інших слов'янських мов. Полягає воно в тому, що в білоруській мові [о] та [э] завжди наголошені, тому якщо при зміні форми слова наголос переходить на інший склад, голосні [о] та [э] переходять в [а]. Наприклад: *мало́чны*, але *малако́*, *цэ́гла*, але *цаглі́на*. Величезна кількість слів в українській і білоруській мові різняться між собою лише через правило акання. Пор. білоруські *баразні́*, *вада́*, *каласо́к* з відповідними українськими словами.

Якання (*яканьне*) – ця не зовсім коректна назва позначає акання з пом'якшенням попереднього приголосного. Ненаголошений [е] перед наголошеним складом переходить в [’а], графічно **я**: *зе́лянэць* – *зьялёны*. Проте є суттєва різниця між аканням і яканням: [е] переходить в [’а], лише перед наступним наголошеним складом, а в інших випадках [е] зберігається, це видно на прикладі.

Білоруське слово	Українське слово
вясна́	весна́
вярба́	верба́
мяжа́	межа́

В українській мові спостерігається *укання*. У частині карпатських говорів давні [o], [e] зазнали інших змін, вони перетворилися на [y], [ÿ], [и]: *конь* > *кун'*, *кин'*, *принесль* > *принÿс* тощо.

Наявність сильного *укання* спричинило зміни ненаголошеного [o] в [y] (*гоулубка*, *кужу́х*). У степових говорах спостерігається помірне *укання* – переважно перед складом з наголошеними [i], [y] d більшості говірок (*то'бі*, *зо'зул'а* (*то'бі*, *зо'зул'а*)).

Контрольні запитання і завдання для самоперевірки

1. Розкрийте причини чергування [e] [o] з нульовою фонемою. Поясніть, чим відрізняються випадні звуки від вставних.
2. Розкрийте причини виникнення чергувань [o], [e] з [i] в новозакритих складах української мови і збереження [o], [e] в російській та білоруській мовах.
3. У яких умовах відбулася лабіалізація [e] після шиплячих та [j] у східнослов'янських мовах? Розкажіть про особливості цих змін в українській, білоруській та російській мовах.
4. Чому зміни ё (Ѣ) названо рефlekсами?
5. Розкажіть про *акання*, *окання*, *якання* та *укання* в східнослов'янських мовах.

СТАРОВИННІ ЗМІНИ В СИСТЕМІ ПРИГОЛОСНИХ ЗВУКІВ ТА ЇХНІ РЕФЛЕКСИ В СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВАХ

§ 37. Перша палаталізація задньоязикових звуків

Палаталізацією (від лат. *palatum* – середнє піднебіння) називають особливість артикуляції приголосного звуку, яка пов'язана з просуванням язика в передню зону. Унаслідок діяннн першої палаталізаціі звук [g] змінився на [ž']. Ця зміна відбулася перед голосними переднього ряду [ī], [i], [ē], [ě], [ēi],[ěi],[ēu], [ěu].

У цих умовах зазнали змін також інші задньоязикові: [k] перетворився на [č'], а [x] – на [š']. Дослідники вважають, що спочатку задньоязикові зазнали палаталізаці, а потім змінилися на шиплячі, отже, цей процес схематично можна зобразити так: [g] → [g'] → [ž'].

Перша палаталізація відбулася до процесу монофтонгізаціі дифтонгів, який викликала другу палаталізацію. Думки вчених з приводу часу діяннн першої палаталізаціі розходяться. Зокрема, Г.П. Півторак датує цей процес VI-V ст. до н. е., Л. Мошинский початком нашої ери — II ст., А. Лампрехт відносить його до 400-475 рр. (плюс-мінус 25 років), а Ю.В. Шевельов – V-VI ст.

Наслідки першої палаталізаціі зберігають усі слов'янські мови: укр. *жити* (←**giti*), пор. лит. *gýti* “видужувати”), *чотири* (лит. *keturi*), *жона*, *жовтий*, *сушити*; рос. *жить*, *живой*, *жена*, *чистый*, *сушить*; блр. *жыць*, *жывы*, *жоўты*, *чысты*, *чатыры*; с-хорв. *живети*, *жив*, *жена*, *чист*; болг. *живея*, *жена*, *жълт*, *чист*, *четири*; чеські *živy*, *žiti*, *čisty*.

Щоправда, у деяких російських говорах існує тенденція до усунення результатів першої палаталізаціі в парадигмах дієслів: *стригёт*, *пекёт*. Форма *ткёт* (замість *тчёт*) навіть потрапила в літературну мову.

Згадані процеси відбулися, очевидно, тоді, коли й [gj], [kj], [xj] змінилися на шиплячі. У різних формах одного й того самого слова чи різних однокорневих словах могли бути умови для першої палаталізаціі або їх не було. Це спричинило: *біг* – *біжиш*, *тяга* – *тяжко*, *кінець* – *початок*, *рука* – *ручка*.

У давніх словах [г], [к], [х] не могли бути перед голосними переднього ряду. Наявність їх у низці слів у цій позиції пояснюється тим, зокрема, що слова типу *гімн, геній, кібернетика, кефір, хімія, херес* – запозичені, а в лексемах *гіркий, гідний, кінь, кіт, тхір, хід та* ін. голосні переднього ряду появилися після задньоязикових тоді, коли перша палаталізація вже перестала діяти.

§ 38. Друга палаталізація задньоязикових

На праслов'янському мовному ґрунті звук [g] перед [ě] та [i] з дифтонгів змінився на [z']. Цей звук змінився спочатку на [dz'], потім спростився в [z'], пор. укр. *нозі, дузі*.

Також [k] змінився на [c'] а [x] на [s'] перед дифтонгами [oi̇], [ai̇]. Такі зміни відбулися переважно в кінці основи, бо задньоязикові в інших позиціях перед [oi̇], [ai̇] траплялися рідко. Пор. давні руськоукраїнські *нозѣ, друзи, человецѣ, снѣсѣ, грѣси*.

Приклади: *gōil- → dzel- ст-сл. *зѣль* “сильний”, пор. лит. *gailus* “швидкий, різкий”; *kōina → sena, д-р-укр. *цѣна*, пор. лит. *kaina*; *xōid → sědъ, д-р-укр. *сѣдъ*.

Друга палаталізація задньоязикових відбувалася пізніше, коли в праслов'янській мові накреслилися східні й західні діалекти. Перша палаталізація відбулася в I - II ст. н.е., друга – II-IV або III-IV ст. н.е.

Наслідки другої палаталізації зберігають східнослов'янські мови донині, наприклад, блр. *нага – назе, рука – руце, саха – сасе*; укр. *книга – книзі, друг – друзі, рік – у році, наука – науці, дух – у дусі, аптека – аптеці* тощо.

Зауважимо, що друга палаталізація торкнулася не всіх східнослов'янських говорів. Зокрема, у найраніших новгородських і псковських берестяних грамотах (XI ст.) трапляються випадки відсутності

другої палаталізації: *а замъке кѣле а двѣри кѣлѣ* «а засов цілий, а двері цілі»; *локти хѣри* «сіре (нефарбоване) сукно», пор. укр. *сіряк, сірячина* «верхній одяг із нефарбованого сукна», рос. *серое сукно* «нефарбоване сукно». Ці та інші випадки свідчать на користь гіпотези тих дослідників, які вважали, що другої палаталізації в цих говорах не було. Пор. дані сучасних російських говорів: *кедилка* «цідилка», *кеп* «ланцюг». Старий фонетичний вигляд кореня трапляється в топонімах, найменуваннях осіб давньої Новгородської землі: *Херково, Херикъ, Кѣжова, Иван Херко, Моисей Хѣровъ*. Значна калькість прикладів з палаталізацією пояснюється запозиченнями з книжної мови (*цѣловати, помози, владыцѣ, по велицѣ дни, послуци, облаци* тощо)

Слід звернути увагу на те, що відповідні зміни відбуваються й у новостворених чи новозапозичених словах. У російській мові внаслідок загальної тенденції до вирівнювання основ результати другої палаталізації майже повністю втрачені. Дослідники вважають, що у вигляді живих чергувань ці зміни не існують, певне, через вплив новгородсько-псковського діалекту, хоча давні зміни такого типу збережені, наприклад:

- прасл. **kōina* > д.-р.-укр. *цѣна*, рос. *цена́* укр. *ціна́*; ст.-сл. *цѣна*, болг. *цена́*, с.-хорв. *цијена*, словен. *сѣна*, ч. *сена*, слов. *сена*, п. *сена*, давньоп. *сана*. Пор. лит. *kaina* «ціна», авест. *kaēnā-* «помста, покарання». Всі ці слова походять від праі.-є. **k^woinā* «(плата за) скоєне»;
- прасл. **kōilь* > д.-р.-укр. *цѣль*, рос. *цѣлый*, укр. *цілий*, ст.-сл. *цѣль*, болг. *цял*, с.-хорв. *цїо*, словен. *сѣл*, ч. *celý*, слов. *celý*, п. *cały*, в.-луж. *суły*, н.-луж. *сeły*. Пор. пруське *kailūstiskan* (Р.В. однини) «здоров'я», готське *hails* «здоровий, цілий»;
- прасл. **gōilo* > д.-р.-р.-укр. *зѣль* «сильний», рос. *зелó* «дуже», блр. *до зела* «дуже», ст.-сл. *ѕѣль, ѕѣло*, словен. *zelo*, д.-ч. *zielo* «дуже». Пор. лит. *gailūs* «різкий, їдкий, мстивий», *gailas* «буйний», латиське *gails* «сластолубивий», готське *Gailjan* «радувати», д.-в.-нім. *geil* «хтивий»;

- прасл. **хѡіѣ* > д.-р.-укр. *сѣръ*, рос. *сѣрый*, укр. *сірий*, болг. *сер*, словен. *ser*, «сирий, білявий», д.-ч. *šěry*, ч. *šery*, словацке *šery*, п. *szary*, в.-луж. *šěry*, н.-луж. *šery*.
- прасл. **kvōitъ* > д.-р.-укр. *цвѣтъ*, рос. *цвет*, укр. *цвіт*, блр. *цвет*, ст.-сл. **ЦВѢТЬ**, болг. *цвет*, с.-хорв. *цвиѣт*, словен. *cvēt*, ч. *květ*, словацке *kvet*, п. *kwiat*, в.-луж. *kwět*, н.-луж. *kwět*, полаб. *kjot*.

§ 39. Третя палаталізація

Задньоязикові звуки [g], [k], [x] після голосних переднього ряду [i], [ь], [e] та [r] перед іншими голосними змінилися на [z'], [c'], [s'] відповідно. На відміну від другої (регресивної) палаталізації, третя є прогресивною. Третя палаталізація відбулася в інтервокальному положенні після голосних і сполуки дифтонгічного характеру [ьr] перед голосними [a], [o] (але не перед [y], [ъ]. [u], [o]).

Приклади:

- прасл. **овька* > д-р -укр. *овьца*, рос. *овца́*, укр. *вівця́*, ст.-слов. **ОВЬЦА**, болг. *овца́*, с-хорв. *óвца*, словен. *óвса*, ч. *овсе*, словацьке *овса*, п. *овса*, в.-луж. *wowca*, н.-луж. *weјca*. Пор. санскр. अविका (avikā) «вівця»;
- прасл. **liko* > д-р-укр. *лице*, рус. *лицо́*, укр. *лице́*, ст.-сл. **ЛИЦЕ**, с-хорв. *líце*, словен. *líce*, ч. *líce*, словацьке *Líce* «щелепа, щока», п. *Líce* «щока, лице», в.-луж., н. луж. *liso* «щока»;
- прасл. **stьga* > д-р-укр. *стьза*, *стьзѧ*, ст.-сл. **СТЪЗА**, с.-хорв. *stàza*, словен. *Steza* «пішохід, дорога», ч. *Steze* «стежка», словацьке *stezka*, давньо-п. *śédza*, полаб. *stadza*. Пор. латись. *stiga* «стежка, пішохід»;
- прасл. **вьхъ* > д-р-укр. *вьсь*, рос. *весь*, укр. *увесь*, блр. *увесь*, ст.-сл. **ВЬСЬ**, с-хорв. *сàв*, словен. *vès*, давньо-ч. *veš*, давньо-п. *wszy*.

Наслідки третьої палаталізації збережено непослідовно, пор. д.-р.-укр. *зеркало* – *зерцало*, *проникати* – *проницати*, *троица* – *тройка*; рос. *пророк* – *прорицатель*, *льгъкъ* – *польза* при *льгота*, *льгъкъ*, але *нельзя*, *ларец* – *ларек*, *черница*, але *черника*. За даними дослідників, наприклад, у давньому новгородсько-псковському діалекті російської мови третя палаталізація мала місце для *k*, а не для *g* і *x*: *в[ь]хоу* «всю», *не лего* «не можна» (але *оусерази* «серги»). У сучасній російській мові третя палаталізація спостережена в таких словах: *восклицать*, *по/про/на/отрицать* (реки, рцы), *проницать*, *сцать* (сцы, сцу), *мерцать*, *созерцать*, *дрисать* < *дрисцати*, *блистать* < *блисцати*, *нищ*. Результати палаталізації представлені в суфіксах *ец-* (із *-ьк-*), *-ищ-* (із *-ик-*) сучасної російської мови, наприклад: *отец*, *молодец*, *купец*, *борец*, *овец* (*овец*), *синица*, *голубица*, *водица*, *девица*.

Третя палаталізація відображена в ряді германізмів, запозичених у праслов'янську епоху:

- прасл. **koldeǰь* «колодець» < прагерм. **kaldinga-*, пор. укр. *колодязь*, блр. *калодзеж*, рос. *колодец*;
- прасл. **kъnędzь* (ст.-сл. *кѢНЪЗЬ*, рос., укр., блр. *князь*) < прагерм. **kuninga-* «глава роду, вождь племені» (нім. *König* «король, цар, вождь»);
- прасл. **rěnędzь* «дрібна монета» (п. *rieniądze* «гроші») < **ranning* (давньо-в.-нім. *Pfenning* (нім. *Pfennig* «пфеніг»), пор. укр. *пенязь*, блр., рос. *пенязь*;
- прасл. **retędzь* «ланцюг» із якогось германської мови, пор. давньо.-ісл. *rékendi/rékendr*, давньо-англ. *racente*, давньо-в.-нім. *Rahhinza* пор. рос, укр., блр. *ретьязь* заст. «ланцюг»;
- прасл. **scьlędzь* (д.-р.-укр. *щълагъ*, цслов. *стьлязь*, с-хорв. *цлез*) «вид монети» із якогось германської мови, пор. давньо-сканд. *skilligr*, давньо-в.-н., давньо-сакс. *scilling* «шилінг», пор. укр. *шилінг*, рос. *шиллинг*, блр. *шылінг* ;
- прасл. **userędzь* «сережка» < гот. **ausihriggs* чи **ausahriggs* «сережка», пор. блр. *сярожка*, рос. *сережка*;
- прасл. **vitędzь* «витязь» < прагерм. **víking-* пор. рос. *витязь*, блр. *віцязь*.

Перед наступним приголосним задньоязикові [g], [k], [x] після [i], [ь], [ę], [r] зберігалися без змін: *тъgla, kliknŏti, vixrь* → ст.-сл. **мьгла, кликнѣти, вихрь**.

Третя палаталізація відбулася, очевидно, після другої.

§ 40. Пом'якшення приголосних перед [j]

Звук [j] виступав звичайно як іменниковий або дієслівний суфікс. У дослов'янський період він був нейтральним щодо попередніх приголосних, на їхню артикуляцію не впливав. На слов'янському ґрунті під впливом [j] відбулися активні асимілятивні процеси. Деякі мовознавці вважають, що такі зміни, очевидно, відбулися під впливом дії закону відкритого складу (оскільки приголосний перед [j] закривав склад: **zet-ja* > ст.-сл. **зѣмла**)

а) звукосполучення [gj], [kj], [xj]

Артикуляція звуків [g], [k], [x] у позиції перед [j] посувалася наперед, вони змінилися на шиплячі, а далі відбулася асиміляція [j] попереднім м'яким приголосним. Схематично ці процеси можна зобразити так:

[gj] → [g'j] → [ž'j] → [ž':] → [ž'] (*небіж, дружу, сторож, могу*);

[kj] → [k'j] → [č'j] → [č':] → [č'] (*січа, мочу, плачу*);

[xj] → [x'j] → [š'j] → [š':] → [š'] (*суша, душа, тиша*).

Наслідки цих змін зберігають усі слов'янські мови, однак у багатьох випадках маємо вирівнювання основ, наприклад, давнє **mogjŏ* закономірно змінюється на **tož'u*, однак у російській і білоруській мовах маємо *могу* до *могут* тощо. Пор. блр. *сеча, мачу, плачу суша, душа, цішыня і ціша*.

б) звукосполучення [zj], [sj]

Наведені звукосполучення з тих же причин, що й попередні, змінилися на шиплячі. Цей процес (схематично) мав такі етапи:

[zj] → [z'j] → [ž'j] → [ž':] → [ž'] (укр. *лажу, мажу, діжа* (<**dězja*), *ніж*; рос. *нож при заноза, кажу лажу, мажу, дежа*; блр. *лажу, мажу, нож, кажу, дэжа*);

[sj] → [s'j] → [š'j] → [š':] → [š'] (укр. *ноша, пишу, нашу*; блр., *ноша, пишу, нашу*).

Згадані зміни відбулися після розпаду праслов'янської мовної єдності, однак ці рефлекси властиві також іншим сучасним мовам: болгарській, сербохорватській, польській, чеській.

в) звукосполучення [rj], [lj], [nj]

Звук [j] впливав і на попередні сонорні [r], [l], [n], які могли бути м'якими, тому вони, зрозуміло, у такій позиції й стали м'якими, а наступний [j] уподібнився попередньому м'якому приголосному. Ці зміни, орієнтовно, відбулися так: [rj] → [r'j] → [r':], [lj] → [l'j] → [l':], [nj] → [n'j] → [n':].

Наведені процеси давні, вони відбулися на праслов'янському мовному ґрунті, однак в окремих позиціях засвідчена депалаталізація м'яких сонорних: Пор. д.-р.-укр. *морѣ, полѣ, конь, творю, полю, гоню*, суч. укр. *море, поле, кінь* тощо. Пор. також блр. *твару, полі, ганю, мора, поле, конь*.

г) звукосполучення [dj], [tj]

Звуки [d], [t] у діалектах праслов'янського періоду в такій позиції палаталізувалися, потім асимілювали [j] і подовжилися: [dj] → [d'j] → [d':], [tj] → [t'j] → [t':].

Пізніше [d':], [t':] втратили довготу, однак втрата довготи супроводжувалася виділенням у них фрикативного елемента, причому різного.

У діалектах, що лягли в основу південно- та східнослов'янських мов, зокрема, [d':] змінився на [d'ž'], а [t':] – на [t'šč']. Зміна відбулася в період розпаду праслов'янської мови – у VI-VIII ст. Пор. укр. *саджу, ходжу, свіча, лечу*; блр. *саджу, свечка, лячу, плачу*; рос. *свеча, лечу, плачу*. Ю. Шевельов сказав про цей процес так: “Це чи не найстаріша протоукраїнська зміна, і з неї можна почати огляд історичної граматики української мови”.

Африката [d'ž'] збереглася не в усіх східнослов'янських діалектах. У російській мові вона спростилася в [ž'], пізніше депалаталізувалася: *сажу, межа, сажа*. У говорах української і білоруської мов збереглася непослідовно. В іменниках, як правило, спростилася: *межа, сажа, пряжа*; блр. *мяжа, сажа, пражка*. У деяких південно-західних українських діалектах маємо [dž] із [d'ž']: *меджа, саджа, пряджа*. У дієслівних формах української і білоруської мов збереглася [дж]: укр. *сиджу, ходжу*; блр. *сяджу, хаджу*. Але в українських говорах трапляються форми із [ж] (*сижку, хожку*) або із [д'] (вирівнювання основ до форм інфінітива): *ходити – ходю, сидіти – сидю*.

Отже, у російській мові [dj] змінилося на [ž], в українській і білоруській мовах [dj] перетворилося на [dž]. У говорах маємо ще й [d'] та [ž].

д) сполучення губних з [j]

Звук [j] зумовив палаталізацію попереднього губного, а потім сам асимілювався ним. Губні звуки палаталізації піддавалися менше, разом з утратою [j] після них став виникати вторинний палатальний елемент, подібний до [l'], який розвинувся в звичайний [l'], його називають l-epentetikum (l-епентичний).

На початку кореня в усіх слов'янських мовах (в обмеженій кількості слів) маємо [l']: укр. *плювати, блюдо*; с.-хорв. *пљувати*; п. *plwać*; чеське *plivati*; словацьке *pl'ut'*; в-луж. *pluwać, blido*.

На межі морфем у східнослов'янських та сербській і хорватській мовах, якщо губний належав до кореня, до якого приєднувався суфікс [j] маємо [l'] – укр. *земля, гребля, купля, ловля, люблю*; рос. *земля, плотина, купля, ловля, люблю*; блр. *зямя, плаціна, купля, лоўля, люблю*.

В інших слов'янських мовах [l'] відсутній: п. *ziemia, lowię*; ч. *země, koirě*; слов. *zeta, kira*; в-луж., н-луж. *zetja*.

§ 41. Перехід [gt'],[kt'] в [č']

Унаслідок діяння закону відкритого складу праслов'янські звукосполучення [gt'] та [kt'] почали вимовлятися щільніше (**pekti* → **pe-kti*, **mog-ti* → **mo-kti*). Через це вони зазнали таких змін: м'який приголосний [t'] впливав на попередні тверді задньоязикові [g] або [k], останні пом'якшилися, а потім уподібнилися до наступного [t']. Зауважимо при цьому, що в результаті оглушування [g] згадані звукосполучення збіглися в одному [kt'], отже, цей процес схематично можна зобразити так: [kt'] → [k't'] → [t't'] (= [t':]) → [č']. Довгий [t':] скоротився, його скорочення супроводжувалося виділенням фрикативного елемента.

Отже, рефлекси [gt'], [kt'] збіглися з рефлексом [tj], тобто в обох випадках у кінцевому підсумку маємо [č'], наприклад, д.-р.-укр. *ночь* (← **noktis*), *печь* (← **pektis*); укр. *ніч, ніч, дочка*; пор. лит. *naktis*, лат. *noktis*.

Сполучення [кт], [гт] в інфінітиві сучасної укр. мови (*сікти, пекти, берегти*) розвинулося нефонетично, за аналогією до інших форм. Пор. рос. *сечь, печь, беречь*; блр. *печ, ноч, дачка*.

Контрольні запитання і завдання для самоперевірки

1. Розкрийте умови першої, другої і третьої палаталізації задньоязикових та їхні наслідки в східнослов'янських мовах.
2. Розкажіть про зміни приголосних з [j] у праслов'янській мові та збереження цих змін у сучасних східнослов'янських мовах.

3. Поясніть причини змін [gt'], [kt'] в [č'] у праслов'янській мові та як ці зміни збереглися в українській, російській та білоруській мовах.

ПРАСЛОВ'ЯНСЬКІ СПРОЩЕННЯ В ГРУПАХ ПРИГОЛОСНИХ УНАСЛІДОК ДІЇ ЗАКОНУ ВІДКРИТОГО СКЛАДУ

§ 42. Зміни звуків на межі складу

Закон відкритого складу зумовив перерозподіл приголосних звуків між складами (всі склади мали бути відкритими), у результаті чого виникли нові скупчення приголосних, що спричинило зміни цих звуків на межі складу.

1. Якщо приголосний закривав склад, він переміщався до наступного, у новій групі приголосних відбувалося спрощення артикуляції, унаслідок чого один із приголосних (частіше проривний) занепадав: *kūdnonti* → **kunonti* → ст.-сл. **кынѣти**, укр. *кинути*, але *кидати*; **dǔbnos* → **dъno* → *дно*; **obdariti* → **odariti* → ст.-укр. *одарити*.

Пор. сучасні блр. *кідаць* – *кінуць*, *дно* – *дуб*, *абдарыць*, *адарыць* з відповідними українськими та російськими.

2. У групах приголосних [tt'] відбулися дисимілятивні процеси, це звукосполучення у відповідності з тенденцією до висхідної звучності перетворилося на [st']. Пор. укр.: *плету* – *плести*, *мету* – *мести* з блр. *пляту* – *плесці*, *мету* – *месці* та відповідними російськими дієсловами.

У групі приголосних [dt'] відбулися асимілятивні процеси: [dt'] змінилося на [tt'], а вже [tt'] перейшло в [st']. Пор., наприклад, укр. *оповідати* – *повість*, *веду* – *вести*, *бреду* – *брести*, *кладу* – *класти*, *відати* – *вість*; блр. *распавядаць* – *аповесць*, *вяду* – *весці*, *брыду* – *брысці*, *кладу* – *класці* *распавядаць* – *аповесць*, *вяду* – *весці*; рос. *ведать* – *повесть*, *веду* – *вести*, *бреду* – *брести*, *кладу* – *класти*.

3. Групи приголосних [dl], [tl] змінилися на [l]. Ці зміни належать до пізніших фонетичних явищ праслов'янської мови. Вони відбулися не в усіх праслов'янських говорах, а лише в східних, на ґрунті яких сформувалися східно- і південнослов'янські групи мов. Пор. укр. *мило, рало, сало* (із **mydlo, *ordlo, *sadlo*); рос. *мыло, рало, сало*; блр. *мыла, рало, сала*; болг. *сало, рало*; с.-х. *mīlo, cālo, rālo*; словен. *rālo*.

У західних говорах [dl], [tl] збереглися: п. *mydlo, sadlo*; ч. *mýdlo, vedla, pletla*.

На думку дослідників, це явище відбулося в час розпаду праслов'янської мовної єдності, але не пізніше VI ст. н.е. Вірменський рукопис VII ст. "Опис хозарської трапези" запозичене *сало* передає без [d].

Цей процес був живим на ранньому етапі функціонування східнослов'янських мов. У час занепаду зредукованих він уже перестав діяти, тому нові сполучення приголосних спрощенню не піддалися: *сідло, мітла, світло* (із *седьло, метьла, свѣтъло*).

Контрольні запитання і завдання для самоперевірки

1. Поясніть на конкретних прикладах, як відбувалися праслов'янські спрощення в групах приголосних [dn], [tt'], [dl], [tl] унаслідок дії закону відкритого складу.
2. Розкажіть, чи збережені результати спрощень [dn], [tt'], [dl], [tl] східнослов'янських мовах.
3. Поясніть, чому в сучасній українській, білоруській та російській мові є сполучення [tl], [dl].

НАСЛІДКИ ЗАНЕПАДУ ЗРЕДУКОВАНИХ У СИСТЕМІ ПРИГОЛОСНИХ ТА ВІДБИТТЯ ЦИХ ЗМІН У СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВАХ

До занепаду зредукованих сполучення кількох приголосних могло бути лише на початку слова. Зредуковані занепали в різних східнослов'янських говорах (мовах) в XI-XIII ст. Унаслідок занепаду з'явилося багато нових скупчень приголосних, які зазнали змін.

§ 43. Спрощення приголосних

Як правило, спрощувалися важкі для вимови сполучення трьох звуків. Середнім був проривний [д], [т], а кінцевим – сонорний [н], [л] або [ц]:

[зdn]	→	[зн]	<i>позьдно – позно – пізно;</i>
[ждн]	→	[жн]	<i>кождьными – кождными – кожний;</i>
[стн]	→	[сн]	<i>радостью – радостно – радісно;</i>
[стл]	→	[сл]	<i>стълати – стлати – слати;</i>
[рдц]	→	[рц]	<i>сърдьце – сердце – серце;</i>
[стц]	→	[сц]	<i>мѣстьце – мѣстце – місце;</i>
[слн]	→	[сн]	<i>масльными – маслными – масний;</i>
[лнц]	→	[нц]	<i>сълньце – солнце – сонце;</i>
[рнч]	→	[нч]	<i>гърньчаръ – горнчар – гончар;</i>
[мгл]	→	[мл]	<i>мъгла – мгла – мла;</i>
[сткл]	→	[скл]	<i>стъкло – стекло – скло.</i>

Сучасні східнослов'янські мови повністю успадкували це спрощення.

§ 44. Асиміляція приголосних

У новому скупченні приголосних звуки впливали один на одного, викликаючи асимілятивні (частіше) чи дисимілятивні (рідше) зміни.

Асиміляція за дзвінкістю-глухістю.

1. В українській мові глухий перед дзвінким одзвінчувався, особливо в прийменниках і префіксах: *зде* (1229р.), *здержати* (1388р.), *од духа* (1560р.), *оддѣлено* (1560), *прозбу* (1584). Також одзвінчувався глухий перед сонорними:

з реками (1407), зрушивши (1583). Глухі приголосні уподібнюються наступним дзвінким досить часто в сучасній українській мові: *ходити* – [ход'ба], *боротися* – [бород'ба], *просити* – [проз'ба], *молотити* – [молад'ба], вокзал – [вогзал]. Така асиміляція можлива й на стикові слів, особливо при швидкому темпі мовлення: *як же* [ягґе], *наш брат* [нажбрат], *ось де* – [оз'де], *[хоч би]* – [ходґби].

У російській мові глухі перед дзвінкими стають дзвінкими: [*касит'*] – [кЛз'ба], [*прас'ит'*] – [проз'бъ].

Глухі приголосні білоруської мови перед дзвінкими теж переходять у дзвінки, але рідше, ніж у російській та українській: [*прасіц'*] – [проз'ба], [*малаціц'*] – [маладз'ба], [*касіц'*] – [каз'ба], *пятьдесят* – [п'адз':ас'ат], *малацьба* – [маладз'ба], *лічба* – [л'іджба].

2. Регресивна асиміляція в групах “дзвінкий + глухий приголосний”: *на жерепцѣ* (XIVст.), *желутковымъ* (XV), *блиско* (XVI). Результати цієї асиміляції успадкували південно-західні говори української мови (*рітко*, *нішка*), білоруська мова (*казка* [каска], *кладка* [клатка], *грэбці* [грэпц'і]) та мова російська.

3. Регресивна асиміляція за місцем і способом творення: *в оччинѣ* (XIV ст.), *ж житомъ* (XVI), *очче*, *оцце* (XVI).

Пор. рос. *доносчик* [дан`ош:'ьк], *брусчатка* [бруш':`атка], [н'иш':`ас'т'јь]; *бесчелночный* [б'ьш'ч'илн`оч'нъ], *бесчеловечный* [б'ьш'ч'ьлав`еч'нъ]. Пор. також російські просторічні форми: [баис'и] *боишься*, [воз'ис'и] *возишься*, [кот'ис'и] *катишься* і под.

Пор. блр. *шытак* [ш:ытак], *бяшкодны* [бяш:кодны], *расшпіліць* [раш:п'іл'іц'];

зжаць [ж:ац'], *зжаўцець* [ж:аўц'эц'], *разжаліць* [раж:ал'іц'];

паказчык [пакашчык], *расчараваць* [рашчаравац'], *з чым* [шґчым], *расчуліць* [рашчул'іц'];

над чым [нач:им], *лётчык* [л'оч:ык], *найхутчэйшы* [најхуч:эјшы];

на кветачцы [на[^]кв'этац:ы], *даццэ* [дац:э], *на стужачцы* «на стрічці» [на[^]стужац:ы], *азначце* [азнац':э], *прабачце* [прабац':э];
злуешся «злішся» [злујэс':а], *сьмяешся* [с'м'ајэс':а];
ухатцы [у[^]хац:ы], *адценьне* «відтінок» [ац':эн':э], *дарадца* [дарац:а].

4. Послідовна регресивна асиміляція в групах «м'який приг. + [j]» пов'язана із занепадом зредуктов. [ї]. Звук [j] асимілювали [л'], [н'], [д'], [т'], [з'], [с'], [ц'], [ж'], [ч'], [ш']: *рілля, знання, стаття, ніччю*.

Подовжений приголосний зберегли лише північні (*життє, знаннє, суддья*) та півд.-сх. говори української мови (*життя, знання, ніччю*). У південно-західних говорах поширений неподовжений приголосний: *житє, знанє, нічю*; зміна [є] → [а] – нефонетична, вона відбулася під впливом впливом форм типу *теля*.

Тверді приголосні [j] не асимілювали: *здоров'я, кров'ю*.

Час: В. Німчук – в XIII – XIV ст.

У російській мові: *знание, статья, ночью, судья (судия – я иду с мечом судия)*.

У білоруській мові: *раллі, ноччу, суддзя, веданне, здароўя, крыўю*.

§ 45 . Дисиміляція приголосних

Відносно непоширені фонетичні явища. Охоплено сполучення [кт], [кът], [чт], [чн], [← чът, чьн].

1. *Къто* → *кто* → *хто*.

2. *Чъто* → *што* → *шчо (щю)* – з XV ст.

3. [чн] → [шн]: *мѣрочьникъ* → *мірошник, ручьникъ* → *рушник, соняшник, молошній* тощо.

4. [кр] → [хр] – на поч. слова: *кърест* → *хрест*.

Пор. рос. *чьто* – [ш]то; *коньчьно* – коне[ш]но; *скучьныи* – ску[ш]ный; блр. *хто, што, канечне і канешне*.

§ 46. Перехід звука [л] у [в] у давніх сполученнях [ьл], [ъл]

[л] → [ў] після [о] з [ъ] перед наступним приголосним: *вълкъ* → *воўк* (орф. *вовк*), *мълчати* → *мовчати*, *шелкъ* → *шовк*.

Причина: лабіо-веляризація [л] у процесі трансформації перед ним [ъ] в [о]. Якщо [л] стояв не після [ъ] або після приголосного, що йшов за ним, був [ъ], то зміна не відбулася: *сонѣлька*, *бѣлька*, *игелька*.

Змінився в [ў] також кінцевий [л] у дієсловах чоловічого роду минулого часу: *далъ* → *даў*, *ходилъ* → *ходиў*. Якщо після [л] стояв голосний повного творення, зміна не відбул.: *дала*, *дало*, *дали*. Відхилення за аналогією: *віл* – *воли*, *крил*, *сіл*, *стіл*.

Але! У південно-західних говорах маємо сильну веляризацію [л], тому цей звук змінився на ў: *віў*, *стіў*, *сокіў*, *горіўка*, *соніўка*.

Реалізація фонемі [в] має свої особливості. У південних і східних говорах реалізувалася в лабіодентальному [v], у північних і західних – у білабіальному [w]. Після занепаду [ъ] і [ь] [w] став уживатися не тільки перед голосними, а й перед приголосними (на початку слова, у середині після голосного) та в кінці слова.

На початку слова [w] переходить в [ў]. У пам'ятках така зміна позначається літерами **у**, **в** (**въ**): *уписалъ*. Далі цей звук міг перетворюватися в [y]: *усі*, *усіх*, *удова*. Відбувався й зворотній процес: [y] → [ў]: *учити* → *ўчити*. Отже, це спричинило чергування [y] – [ў] на початку слова, у прийменниках [y] – [ў]. Зокрема, у сучасній мові маємо *учитель* – *вчитель*, *у мене* – *в мене*.

Після голосного перед приголосним, а також в абсолютному кінці слова [w] переходить в [ў]: *прауда* (Ізб. 1073), *прѣхауше* (Є.Гал. 1144)

Г.П. Півторак: протягом XIII–п.п.XIV з'явилося чергування [y] – [ǔ] в українській і білоруській мовах. У російській ще в третій чверті I тис. н.е. виникла тенденція до перетворення прадавнього [w] у губно-зубний [v] паралельний до глухого [ф]. Вимова нового приголосного [v] не мала нічого спільного з голосним [y], через це перетворення його в нескладовий [ǔ] та чергування [v] – [y] в російських говорах неможливе, отже, у російській мові така зміна не відбулася.

У білоруській мові: *вол, стол, сокал, гарэлка, сеў* «сіл», *хадзіў, рабіў, прасіў, вёў* «вів».

Контрольні запитання і завдання для самоперевірки

1. Покажіть на конкретних прикладах спрощення в скупченнях приголосних, які виникли внаслідок занепаду зредукованих.
2. Розкажіть про асимілятивні зміни в групах приголосних, викликаних занепадом зредукованих. Наведіть приклади з окремих східнослов'янських мов, де збережені результати цих змін.
3. Наведіть приклади дисиміляції приголосних, пов'язаних із занепадом над коротких голосних.
4. Розкрийте причини та умови переходу звука [л] у [в] у давніх сполученнях [ьл], [ьл]. Розкажіть про особливості цих змін в окремих східнослов'янських мовах.

ЗМІНИ В СИСТЕМІ ПРИГОЛОСНИХ, ЯКІ ВИНИКЛИ НА ҐРУНТІ ОКРЕМИХ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ

§ 47. Перехід гы, кы, хы в гі, кі, хі в російській і білоруській мовах

У давньоруськоукраїнській мові після [г], [к], [х], як приголосних непалатальних, зовсім не вживався звук [і], а після шиплячих, що тоді були

палаталізовані, не міг бути [ы]. Ще в XI ст. писемні пам'ятки послідовно засвідчують написання **гы, кы, хы**: *вѣкы* (Ізб. 1073), *грѣхы, другыи* (Там само), *великыи, благыи* (Нап. Софії Київ., XI ст.). Лише в іншомовних словах пізнішого походження трапляються **ги, ки, хи**: *кифа* (Остр. єв., 1056), *кивоть* (Ізб. 1073), *Никифоръ* (Там само). Писемні пам'ятки засвідчують зміну в південних діалектах з XII [гы], [кы], [хы] в [гі], [кі], [хі] – орфографічно переважно **ги, ки, хи**: *небеськімъ* (Гал. єв., 1144), *никии, сокира* (Добр. єв., 1164).

Західні й північно-західні східнослов'янські діалекти засвідчують з XIII ст.: *ризкии, лихий, кнагини* (См. грам., 1229), *праздъники, Києвѣ* (Новг. корм., 1282), *сапоги, гришки, другий* (НБГ, друг. пол. XIII). З XIV ст. ця зміна відбивається й у пам'ятках північно-східного походження: *кнагини, чашки, погубли, покинулъ*.

Перехід [гы], [кы], [хы] в [гі], [кі], [хі] пов'язаний з палаталізацією в такій позиції задньоязикових приголосних. Однак в українській мові сполучення [гі], [кі], [хі] з [гы], [кы], [хы] не збереглися. Ще в південних говорах давньоруськоукраїнської мови відбулося злиття приголосних [і] та [ы] в одному голосному [и], що становить тепер одну зі специфічних рис українського вокалізму.

На початку XIII ст. процес переходу *гы, кы, хы* в *ги, ки, хи* спостерігається у верхів'ях Дніпра, а в другій половині XIII ст. – і в новгородському діалекті, і лише в XIII-XIV ст. він охоплює північний схід Русі. Заміна згаданих поєднань *гы, кы, хы* сучасними *ги, ки, хи* (блр. *гі, кі, хі*) в російській і білоруській мовах підходить під поняття звукового закону, оскільки вона торкнулася всіх слів з такими поєднаннями, не залишивши винятків. Замість *гыбнути, богыні, Києв, хытросць, хыщъник, ногы, руки* і так далі в цих мовах ми скрізь маємо *гинути, богиня, Киев, хитросць, хищник, ноги, руки*, пор. блр. *гінуць, багіня, Кіеў, хітрасць, ногі, руки*. Поєднання *гы, кы, хы* можливі тепер лише в недавніх запозиченнях, головним чином з тюркських мов.

ДЕПАЛАТАЛІЗАЦІЯ ПРИГОЛОСНИХ

§ 48. Ствердіння губних

Губні стверділи в таких позиціях:

- у називному й орудному відмінках однини: *любовь* → *любов*, *сельмь* → *селом*;

- у першій особі однини тематичних та атематичних дієслів наказового способу: *дамь* → *дам*, *ставь* → *став*, *сыпъ* → *сип*, *сипте*;

- у середині слів: *вьсе* → *все*, *пъју* → *п'ю*;

- у закінченні числівників: *сім*, *вісім*.

Депалаталізацію губних зрідка відбивають пам'ятки XII ст., значно ширше – з XIVст. Її наслідки засвідчує українська мова.

Майже повністю зберігає білоруська мова: *сялом*, *дам*, *сип* «висип», *усё*, *п'ю*, *сем*, *лосем*, *голуб*, але *сыпте*.

Депалаталізацію губних успадкувала й російська мова, але не в повному обсязі: *столом*, *моим*, *дам*, *лосем*, але *голубь*, *кровь*, *семь*.

У всіх східнослов'янських мовах стверділи також *передньоязикові* (крім [л]) – у середині слів: *полотьно* → *полотно*, *осьла* → *осла*, *орьла* → *орла*, *богатьство* → *багатство*. Пор. російські *полотно*, *богатство*, *осла*, *орла*, білоруські *палатно*, *асла*, *арла*, *багаце*.

§ 49. Ствердіння шиплячих

У словах слов'янського походження, не запозичених з інших мов, шиплячі приголосні та [ц] є звуками вторинного походження, оскільки вони виникли з інших звуків унаслідок пом'якшення перед голосними переднього

ряду чи чи під впливом [j]. Ці звуки були споконвічно м'якими, в XI-XIII ст. вони вимовлялися як м'які приголосні.

В українській мові шиплячі стверділи.

З XIV ст. після шиплячих в українській мові пишеться **ъ**, що відображало їхню вимову: *рєчь, ажъ, нашъ, мєчь* тощо.

Причини ствердіння:

а) занепад після шиплячих [ъ], що перебували в слабкій позиції: *ножь, ночь, страшно*;

б) депалаталізація приголосних перед [е]: *женити, чесати, шести*;

в) збіг [і] та [и] в одному звукові [и]: *жити, шити* тощо.

Перед секундарним [і] процес депалаталізації затримався: *жінка, чітко*, у позиції перед давнім [и] (графічно *и* або *і*) теж повного ствердіння шиплячих не відбулося: *груші, ножі, наші, чужі*. Подовжені шиплячі також вимовляються здебільшого як напівпом'якшені: *розкішию, нічю, збіжжя*.

У російській мові шиплячі стверділи з кінця XIV ст. Їхня історія – це історія ствердіння [ж], [ш], [ц]. Питання про час ствердіння можна з'ясувати за даними писемних пам'яток на підставі написання після них відповідних букв, що позначають шиплячі звуки й [ц] з наступними буквами, що позначають голосні. Безсумнівно, на ствердіння шиплячих і [ц] в російській мові вказує написання *жы, шы, цы*, оскільки таке написання до певного періоду не було характерним ні для старослов'янської, ні для східнослов'янської орфографії.

Приблизно до XIV ст. шиплячі стверділи.

Звук [ч'] зберіг свою м'якість у російській літературній мові.

Твердий [ч] трапляється в західноросійських та північноросійських говорах.

Звукосполуки [ш'ч'], [ж'д'] утворилися з *stj, *skj, *zdj, *zgj, ([z'd']). Їхня історія полягає у втраті проривного елемента й перетворення їх у довгі шиплячі [ш:] і [ж:] (*шука, вожжи, дрозжи*). Ці та інші довгі шиплячі (пор. *позже*) вимовляються м'яко.

У білоруській мові стверділи не лише короткі (*чыста, плячысты* «плечистий», *чый чэсны* а й довгі шиплячі: (*збожжа, ламачча, узвышша*).

§ 50. Депалаталізація приголосних перед [e]

У давній руськоукраїнській мові послідовно м'якими були шиплячі та [н'], [л'], [р'] (з прасл. [nj], [lj], [rj]).

Напівпом'якшеними були інші передньоязикові перед [e], [i], [ʲ], [ä], [ь], тобто перед голосними переднього ряду. У північно-західних та східних говорах староукраїнської мови напівпом'якшені палаталізувалися. Починається палаталізація лише з кінця XII ст. і в південно-західних говорах у позиції перед [ʲ] та колишнім слабким [ь]: *рат'ь* → *рат'*, *л'ѣто* → *л'іто*, *т'ѣн'ь* → *т'ін'*.

Перед [i] та [e] напівпалаталізовані депалаталізувалися. Це одна із важливих фонетичних рис української мови. Перед [i] депалаталізувалися м'які звуки тому, що [i] та [и] збіглися в одному звукові, а перед [e] процес ствердіння відбувся тому, що [e] та [и] були близькими між собою, особливо в ненаголошеній позиції. У найдавніших пам'ятках сплутуються голосні [e] та [i] – літера **и** замість **є**: *наричеши* (Ізб. 1073), *властилинъ* (Ізб. 1076), *оучитилѧ* (Там само).

Перед [e] депалаталізувалися спочатку напівпом'якшені, а потім і м'які: *с'естра* → *сестра*, *н'есу* → *несу*.

У часі: спочатку депалаталізація перед [и], потім - перед [e].

У білоруській і російській мовах депалаталізації немає, пор. блр. *сястра*, *вясна*, *нясу*, *весела* з українськими та російськими відповідниками.

§ 51. Ствердіння афrikати [ц]

Ствердіння шиплячих та [ц], певне, почалося ще в праслов'янську епоху: у діалектах, можливо, стали допускати у вимові більше чи менше стверділі варіанти *ж, ш, ц*, які первинно носіями мови не сприймалися як нові чи незвичайні звуки.

Африкативний звук [ц] в українській мові ствердів лише перед [е]: *яйце, сонце, криницею*, а також в словах іншомовного походження: *цинк, цукор, палац, цокати, цур*.

Діалектну депалаталізацію [ц] давньоукраїнські пам'ятки відбивають з XV ст.: *старець, нѣмца, отець, злочинцу, сестренець*.

В українських говорах немає однорідності, у лемківських, гуцульських, буковинських, окремих подільських маємо ствердіння: *хлопец, хлопца, молодец, овец, працювати*.

Ствердіння [ц] в російській мові відбулося наприкінці XVст. Написи, що свідчать про ствердіння, з'являються в пам'ятках XVI ст.: *при концы, опрокинуто ниць, лесницы, городець, велицыи подвижницы, в черницы, свѣтильницы, конець*.

М'який звук [ц'] в сучасних російських говорах трапляється частіше, наприклад [ц'] поширений у Кіровській, Івановській та деяких інших областях.

Стверділим є звук [ц] в білоруській мові: *цынк, цукар, палац, цур, старац, немца, бацька, злачыну, хлопец, хлопца, працаваць*.

У білоруській мові маємо також твердий [р]: *бяроза «береза», рабіна, вечарынка* тощо.

§ 47. Протетичні приголосні

Українська мова успадкувала з давніх часів протетичні приголосні [в], [j]. Крім того, розвинулися нові протетичні приголосні [в], [г], [j].

Протетичний [в] розвинувся перед [у]: *вуси, вухо, вулиця, вугіль*. Перед [в] префіксальним, у словах іншомовного походження, книжних лексемах протетичний [в] не розвинувся: *уклад, успіх, угода, узус, узи*.

Протетичний [в] перед [о] (далі – [і]): *онъ* → *он* → *уон* → *вуон* → *він*. За аналогією до *він* маємо *вона*, *воно*, *вони*. Засвідчується пам'ятками з XIII ст.: *вовъца* (Є.Гал. 1266), *ворьли* (XIII ст.), *вокно* (1413), *вувчар* (XVII).

Протетичний [г] виник перед [а], рідше перед [о]: *гармата*, *гарба*, *Ганна*, *гайда*, *гострий*, *горіх*. Немає його в словах іншомовного походження: *агонія*, *альфа*, *агітатор*. Не розвивався цей протетичний у більшості слів з початковим [о]: *озеро*, *обід*, *орати*.

При визначенні того, чи є звук протетичними, чи ні, мало зіставити його нинішній фонетичний вигляд у східнослов'янських мовах. Зокрема, укр. і блр. *гарбуз*, рос. *арбуз* позначають різні предмети, у деяких публікаціях (підручниковій літературі), в українському *гарбуз* вбачають протетичний [г]. Насправді це слово запозичено з перської, у перській це *харбуза*, де *хар* це «осел», а *буза* – «огірок». Разом виходить «ослячий огірок», і, до речі, означає він не кавун, диню.

Протетичний [ј] не виявляє активності. Трапляється він в українській мові лише в окремих словах у північному наріччі: *јулиця*, *јасокор*, *јіволга*, *јіскра*.

У південно-західних (наддністрянських, волинських. Подільських говорах), у західнополіських (північна діалектна група) протетичні приголосні дуже поширені: *ворати*, *горати*, *гобід*, *гантена*, *гінспектор*.

У білоруській мові маємо:

– приставний і вставний звук [в]: *водгук*, *воблака*, *Вольга*, *Восіп*, *вуха*, *навук*, *навук*, *увосень*, *Навум*, *Лявон* тощо;

– приставний [г]: *гэта*, *гэй*, *Ганна* та ін.;

– приставні [а] та [і]: *арабіна*, *аржаны*, *амшэлы*, *іміа*, *ільняны*, *ігруша* тощо.

У російській є лише давні протетичні типу *яблоко*, *юноша*, *выдра* та ін.

§ 47. Явище цекання і дзекання в слов'янських мовах

Формування опозиції приголосних за твердістю – м'якістю в ареалі

протобілоруських говорів мало яскраву локальну особливість: перетворюючись із пом'якшених у м'які, приголосні [д'] і [т'] досягли такого високого ступеня палаталізації, що в них розвинувся додатковий м'який свистячий призвук, унаслідок чого палатальні [д'] і [т'] змінилися у м'які аффрикати [дз'] і [ц'] (т. зв. «дзекання» і «цекання»). Це фонетичне явище стало однією з найвиразніших особливостей білоруського консонантизму: у переважній більшості білоруських говорів та в білоруській літературній мові будь-який палатальний [д'] і [т'] перед голосними переднього ряду, перед м'якими приголосними [і] в абсолютному кінці слова переходить у [дз'] і [ц']: *дзверы, дзень, дзіва, дзікі, жолудзь, медзь, цесны, ціхі, чытаць* і т. д.

Контрольні запитання і завдання для самоперевірки

1. Розкажіть про перехід [гы], [кы], [хы] в [гі], [кі], [хі] в російській і білоруській мовах. Поясніть, чому в українській мові сполучення [гі], [кі], [хі] з [гы], [кы], [хы] не збереглися.
2. Розкажіть про особливості депалаталізації губних у східнослов'янських мовах.
3. Розкрийте історію ствердіння шиплячих у східнослов'янських мовах.
4. Розкрийте причини депалаталізації приголосних перед [е] в українській мові та її відсутність в російській та білоруській мовах.
5. Розкажіть про особливості ствердіння аффрикати [ц] у східнослов'янських мовах.
6. Наведіть прилади протетичних приголосних, які з'явилися в писемний період історії східнослов'янських мов.
7. Розкрийте причини цекання і дзекання в слов'янських мовах.

Персоналії

Бернштейн Самуїл Борисович (1910-1997) – російський мовознавець, славіст, балканіст, діалектолог, фахівець з болгарської мови, лінгвістичної географії.

Бодуен де Куртене Іван Олександрович (1845-1929) – російський і польський мовознавець, розробив теорію фонем і фонетичних чергувань,

виступав проти заборони царським урядом української мови.

Бопп Франц (1791 – 1867) – німецький мовознавець-санскритолог, один із основоположників порівняльно-історичного мовознавства.

Борковський Віктор Іванович (1900-1982) – російський лінгвіст, праці з історичному синтаксису російської і білоруської мов, з російської діалектології, досліджував новгородські берестяні грамоти.

Брандт Роман Федорович (1853–1920) – російський славіст, педагог. Автор праць зі слов'янської акцентології, історичної граматики російської мови, етимології.

Булаховський Леонід Арсенійович (1888 – 1961) – український мовознавець, автор праць із загального, українського і російського мовознавства, славістики, методики викладання мови.

Вайан Андре (1890 – 1977) – французький мовознавець. Фахівець із старослов'янської мови. Основні праці з історичної граматики, історичної лексикології й етимології слов'янських мов, у тому числі російської.

Вондрак Вацлав (1859-1925) – чеський філолог-славіст. Автор фундаментальних досліджень у галузі граматики церковнослов'янської мови, порівняльної граматики слов'янських мов.

Востоков Олександр Христофорович (справжнє прізвище Остенек Олександр-Вольдемар) (1781 – 1864) – російський філолог. О. Х. Востоков – дослідник пам'яток давньослов'янської писемності, граматики слов'янських мов, у тому числі російської, заклав основи порівняльного слов'янського мовознавства в Росії.

Грімм Якоб Людвіг Карл (1785–1863) – німецький філолог, брат Вільгельма Грімма. Опубліковані братами Грімм книги з історії і граматики німецької мови, на фоні численних діалектів останньої, стали стимулом до оформлення германістики і лінгвістики в самостійну наукову дисципліну.

Грімм Вільгельм Карл (1786 – 1859) – німецький філолог, фольклорист, казкар. Разом з братом уклав знамениту збірку німецьких казок, поклав початок систематичного наукового вивчення рунічної писемності

(давньотюркська писемність, що застосовувалася в Центральній Азії для записів на тюркських мовах у VIII-XII ст.).

Добровський Йосиф (Йозеф, Іосиф) (1753 – 1829) – чеський філолог, лінгвіст, літературознавець, фольклорист, історик і просвітитель, одна из найважливіших постатей Чеського національного відродження. Його вважають засновником слов'янської мовознавчої науки, за життя його називали «батьком», «патріархом» славістики.

Іванов В'ячеслав Всеволодович (нар. 1929) – російський лінгвіст, досліджує слов'янські та східноєвропейські мови. Має вагомі праці з історичної і порівняльної граматики, праслов'янської та індоєвропейської мов. Написав історичну граматику російської мови, праслов'янську граматику.

Ковалик Іван Іванович (1907 – 1989) – український мовознавець і педагог. Більшість праць І. Ковалика зі словотвору української мови, слов'янського словотвору. Займався також питаннями загального мовознавства, історії мовознавства, історії фонології, лексикології і семасіології, термінології, лексикографії та ін.

Кримський Агатангел Юхимович (1871—1942) український історик, мовознавець, письменник і перекладач кримськотатарського походження, один із організаторів Академії наук України.

Кузнецов Петро Савич (1899 – 1968) – російський лінгвіст, професор, один із засновників Московської фонологічної школи. Має праці з фонології, морфології, типології, історії російської мови, діалектології, африканістики.

Лампрехт Карл (1856 – 1915) – німецький історик позитивістсько-ліберального напрямку, тлумачив історичний процес як закономірний еволюційний розвиток, головним вмістом якого є культурний прогрес, а носієм – нація

Лукінова Тетяна Борисівна (нар. 1927 р.) – український мовознавець, займається питаннями історії славістики, порівняльно-історичним словотвором та лексикологією.

Марр Микола Якович (1864 – 1934) – російський і радянський

сходознавець і кавказознавець, філолог, історик, етнограф і археолог, академік Імператорської академії наук (1912), потім академік і віце-президент АН СРСР. Після революції здобув гучну славу як творець «нового вчення про мову», або «яфетичної теорії».

Маслов Юрій Сергійович (1914 – 1990) – російський лінгвіст. Праці з болгарської мови, германських мов, аспектології, теорії граматики, загального мовознавства, історії мовознавства.

Мейє Антуан (1866 – 1936) – французький мовознавець, один із видатних лінгвістів ХХ ст. Праці з порівняльно-історичного мовознавства, індоєвропеїстики, латинської і грецької мови, славістики, іраністики, вірменістики.

Мельничук Олександр Савич (1921-1997) – український мовознавець, автор праць із загального та індоєвропейського мовознавства, славістики, української, російської та інших слов'янських мов.

Максимович Михайло Олександрович (1804-1873) – український учений-енциклопедист, історик, філолог, етнограф, ботанік, поет зі старшинського козацького роду на Полтавщині, перший ректор Київського університету ім. Т. Г. Шевченка.

Мошинський Лешек (польск. *Leszek Moszyński*; 1928 – 2006, Познань) – польський славіст.

Півторак Григорій Петрович (1935 р.) – доктор філологічних наук, професор, Академік АН України, фахівець у галузі діалектології східнослов'янських мов, етно- і глотогенезу східнослов'янських племен. Має праці, присвячені проблемам виникнення писемності у східних слов'ян та українсько-білоруським мовним зв'язків

Поржезинський Віктор Карлович (1870 – 1929) – російський і польський мовознавець, основні праці з історії і діалектології балтійських мов, російської мови, індоєвропейського порівняльно-історичного мовознавства.

Потебня Олександр Опанасович (1835-1891) – український мовознавець, філософ, фольклорист, етнограф, літературознавець, педагог,

громадський діяч, член-кореспондент Петербурзької АН з 1875, член багатьох (у тому числі зарубіжних) наукових товариств.

Расмус Крістіан Раск (1787 – 1832) – датський мовознавець і орієнталіст, один из основоположників індоєвропеїстики, порівняльно-історичного мовознавства.

Самійленко Степан (Стефан) Пилиповича (1906 – 1977) – український мовознавець, фахівець у галузі історичної морфології, історичного словотвору української мови, порівняльної граматики, загального мовознавства.

Срезневський Ізмаїл Іванович (1812-1880) – філолог, славіст, історик, палеограф, український письменник.

Селіщев Афанасій Матвійович (1886-1942) – російський мовознавець, автор праць з історії російської мови, порівняльної граматики слов'янських мов, слов'янських говорів, балканістики, слов'янської палеографії й топоніміки.

Соболевський Олексій Іванович (1857 – 1929) – російський філолог-славіст, палеограф і фольклорист.

Супрун Адам Євгенович (1928–1999) – білоруський лінгвіст, фахівець із загального мовознавства, історії російської мови, порівняльного мовознавства

Топоров Володимир Миколайович (1928 – 2005) – російський філолог. Праці з порівняльно-історичного мовознавства, індоєвропеїстики, славістики, балтистики, русистики.

Трубачов (Трубачев) Олег Миколайович (1930 – 2002) – російський мовознавець-славіст. Основні праці (з багатим українським матеріалом) – три словники етимології: «История славянских терминов родства» (1959), «Происхождение названий домашних животных в славянских языках» (1960), «Ремесленная терминология в славянских языках» (1966); і східнослов'янської ономастики, зокрема «Названия рек Правобережной Украины. Словообразование, этимология, этнические интерпретации» (1968); «Indo-Agica в Северном Причерноморье» (1999).

Шевельов Юрій Володимирович (*George Shevelov*); прізвище при народженні – Шнейдер; псевдонім – Юрій Шерех; (1908 – 2002) – український лінгвіст і літературознавець, американський славіст (працював в СРСР, Німеччині й США). Праці Шевельова внесли вагомий внесок в історію української й білоруської мов, реконструкцію праславянської мови.

Фасмер Макс Юліус Фрідріх (1886 – 1962) – німецький мовознавець і лексикограф російського походження, славіст і балканіст. Наукова праця Фасмера зосереджувалася навколо двох головних комплексних питань: етимологія і прабатьківщина слов'ян, зокрема східних. Найбільш відомою працею Фасмера є етимологічний словник російської мови.

Філін Федот Петрович (1908 – 1982) – російський філолог. Основні праці в галузі історії російської мови, лексикології і лексикографії. Досліджував проблеми етногенезу слов'ян, російської діалектології і лінгвістичної географії, проблеми загального мовознавства, стильових різновидів літературних мов, їх історико-порівняльного вивчення. Серед лінгвістичної громадськості мав негативну репутацію, перешкоджав науковій діяльності авторів, які підписували листи на захист політв'язнів.

Фортунатов Пилип Федорович (1848 – 1914) – російський учений-лінгвіст, фахівець з порівняльного мовознавства, він одночасно увійшов і в історію славістики, методики вивчення російської мови, педагогіки.

Шафарик Павел Йосиф (1795 – 1861) – славіст, діяч чеського і словацького відродження. Досліджував етногенез слов'янських народів, мови і фольклору та історію.

Шахматов Олексій Олександрович (1864 – 1920) – російський славіст-філолог. У центрі зацікавлень Шахматова була історія російської мови, історія літописання в стародавній Русі, а в останні два десятиріччя життя також сучасна російська мова. Шахматов залишив важливі праці з усіх слов'янських мов, а серед них і української.

Ягич Ватрослав (1838-1923) – хорватський лінгвіст, палеограф і археограф, літературознавець, історик, філолог-славіст. Досліджував

давньоукраїнські пам'ятки, яким присвятив низку праць, вивчав фонетику і морфологію української мови, українську літературу, фольклор, народну поезію.

Словник-довідник термінів

Артикуляція звуків – (лат. *articulatio* – вимовляти членороздільно) – робота органів мови, спрямована на продукування звуків.

Акання – вимова ненаголошеного звука [о] як [а] або як звука, близького до [а].

Асиміляція приголосних – уподібнення звука до сусіднього як в умовах його творення (артикуляції), так і в акустичному відношенні.

Аффрикат – (лат. *affricato* – тру, притираю) – складні нерозривні приголосні, утворені внаслідок злиття двох звукових елементів – зімкненого (його називають також проривним) з наступним щілинним, (його називають також фрикативним).

Веляризація звуків – лат *velaris* – *задньопіднебінний*) зміна (ствердіння) приголосного звука, яке утворюється внаслідок додаткового піднесення задньої частини спинки язика до м'якого піднебіння.

Генетична спорідненість мов (грец. *γενεαλογικός* – родовідний) – класифікація мов, в основу якої покладено принцип їхньої спорідненості. Цей принцип базується на існуванні регулярних системних фонетичних, граматичних і лексичних відповідностей, що закономірно повторюються в споріднених мовах. Споріднені мови виникли шляхом диференціації діалектів однієї первісної мови, яку називають прамовою або мовою-основою (наприклад, сучасні слов'янські мови походять від праслов'янської мови).

Дзекання – дія за значенням *дзекати* і звуки, утворювані цією дією. Дзенкання (дзеканье) і цекання (цеканье) відбувається лише у власне білоруських словах. Звуки [д] і [т], коли опиняються перед ['а] (я), ['е] (е), ['о] (ё), ['у] (ю)], [і] чи перед напівм'яким [в'] переходять відповідно в м'які [дз'] і

[ц']: *дзень, дзядзька, дзьвесьце, дзьверы, цень, цепліна, цвѣрды*. В словах іншомовного походження вживають тверді [д], і [т]: *дыпламатыя, дэмакратыя, тэма*.

Деназалізація (від фр. *denasal* – з носової) – втрата носових голосних (інакше – втрата носові артикуляції голосних). Деназалізація носових голосних відбулася в усіх слов'янських мовах, крім польської і кашубської. Зміна звукосполучень *om, *on, *um, *un, *em, *en, *im, *in у кінці складу на носові голосні та подальша їхня деназалізація зумовили появу цілого ряду звукових чергувань, відомих сучасній українській мові: [а] – [н] – [ин]: *почати–почну–почин*; [а] – [м] – [им]: *жати–жму–пожимати*; [у] – [м] – [им]: *дути–дму–надиматися*. Звуки [а], [у], які чергуються з [є], [о], історично розвинулися з носових звуків, що позначалися літерами ѡ, ѣ, виникли з дифтонгічних сполучень, які закривали склад. Пізніше дифтонгічні звукосполучення монофтонгізувалося.

Депалаталізація звуків (диспалаталізація) (від лат. *de...* – префікс із значенням віддалення, припинення, скасування, усунення і від лат. *palatum* – середнє піднебіння) – втрата м'якості приголосними. Див. також *веляризація*. дисиміляція приголосних.

Друге повноголосся. Зредуковані [ъ], [ь] у позиції перед [р], [л], за якими був приголосний, завжди були сильними незалежно від якості наступного складу. Така їх вимова зумовлювалася складотворчою властивістю плавних [р] та [л] у цій позиції : гърбъ > горб, вълна > волна, вълкъ > волк, върба > верба.

Поряд з тим вони засвідчують зміну [ър], [ъл], [ьр], [ьл] між приголосними не тільки в [ор], [ол], [ер], [ел], а й у повноголосні звукосполучення [оро], [оло], [ере], [еле]: *вербничу, безмоловия, умеретвиѡ, умерель*. Таке повноголосся, на відміну від першого, називають другим.

Друге повноголосся розвивалося переважно тоді, коли сполучення [ър], [ъл], [ьл], [ьр] стояли перед приголосним, за яким йшов зредукований у

слабкій позиції: гърбъ > гороб, тълкъ > толокъ, върхъ > верех, върбънни > веребни.

Етимологічний звук – давній звук у слові.

Зредуковані звуки – надкороткі голосні переднього ряду [ъ] і [ь] у слов'янських мовах давнього періоду. Розвинулись ще в праслов'янській прамові з успадкованих індоєвропейських коротких голосних. Залежно від тривалості і звучності вимови розрізнялися дві позиції [ъ] та [ь] – сильна й слабка; у першій вони мали дещо більшу тривалість і звучність, ніж у другій.

Індоєвропейська сім'я мов. Індоєвропейська сім'я мов є найчисленнішою. До неї входить понад 150 мов, якими розмовляє майже половина людства – 2 млрд. 171 млн. 705 тис. осіб (дані за 1985 р.; всього населення Землі – 4 млрд. 660 млн. 295 тис). Вони об'єднуються в 12 груп: індійську, іранську, слов'янську, балтійську, германську, романську, кельтську, грецьку, албанську, вірменську, анатолійську й тохарську.

Інтернаціоналізми (інтернаціональна лексика) – слова, які виражають поняття міжнародного значення і існують у багатьох мовах світу (споріднених і неспоріднених), зберігаючи близьке або спільне значення й фонетичну й морфологічну будову [4].

Конфікс. Терміном конфікс (від лат. *Confixum* – узятє разом) називається афікс, що має єдине неподільне значення, але складається з двох частин, які розташовані перед коренем і після нього

Лабіалізація – заокруглення випнутих уперед губ (під час вимови деяких звуків, особливе забарвлення звуків мови внаслідок заокруглення випнутих уперед губ.

Марризм – так зване нове вчення про мову (сам його творець Микола Марр називав його «новим вченням про мову», це вчення відоме також як яфетична теорія, теорії стадіальності, яфетидологія або марризм – теорія походження, історії і «класової суті» мови, з кінця 1920-х років і до 1950-го мало державну підтримку в СРСР. Спирається на величезне число довільних і невідданих тверджень і належить до псевдонауки.

Непродуктивний афікс – такий афікс, що рідко бере участь у творенні слів або не використовується в сучасній мові зовсім. Напр.: паст-ух, да-м.

Палаталізація (*пом'якшення*; від лат. *palatum* – «середнє піднебіння») – явище пом'якшення приголосних звуків завдяки додатковій участі у вимові середньої частини спинки язика – піднесенні її до твердого піднебіння.

Повноголосся – характерна для східнослов'янських мов наявність сполучень *-оро-*, *-оло-*, *-ере-*, *-еле-* у позиції між приголосними на місці старослов'янських *ра*, *ла*, *рѣ*, *лѣ*. Уперше термін «повноголосся» вжив український мовознавець Михайло Максимович 1880 року в праці «*Исследование о полногласии*».

Постфікс від лат. *postfixus* після + прикріплений – афікс, розміщений після флексії або формотворчого суфікса. Він може слугувати засобом творення нових слів та словоформ (*напр.* бити – битися, скажи – скажи-но). Словотворчий постфікс належить до основи. Оскільки формотворчі морфеми до основи не належать, остання у словах із постфіксом може бути переривчатою.

Праслов'янська мова – це прामова, з якої пізніше утворилися старослов'янська та інші слов'янські мови. Цією мовою говорили до VII століття. За офіційними даними, ніяких письмових пам'яток праслов'янської мови не збереглося, тому мова була реконструйована на підставі порівняння достовірно засвідчених слов'янських та інших європейських мов.

Протетичні приголосні (приставні приголосні). . В українській мові на відміну від російської поширені так звані приставні, або протетичні, приголосні в і г на початку слова перед голосними а, о, у та і: *вулиця* (рос. *улица*), *вуха* (рос. *ухо*), *вузький* (рос. *узкий*), *він* (рос. *он*), *вітчизна* (рос. *отчизна*), *вівця* (рос. *овца*), *вогонь* (рос. *огонь*).). Деякі слова поширені в літературній мові і з протетичним приголосним, і без нього: *вогонь* – *огонь*, *вуста* – *уста*, *вітця* – *отця*, *від* – *од*. На початку слова можуть з'являтися не

тільки протетичні приголосні, а й голосні. Так утворилися слова *іржа, іржати, імла* (пор. з рос. *ржавчина, ржать, мгла*).

Словотворчі морфеми. З функціонального погляду афікси поділяються на словотворчі і формотворчі. Словотворчий афікс – афікс, який служить для творення нових слів. Наприклад: *учити – учитель – учите-ль-к-а*.

Типологічна спорідненість мов (типологічна класифікація мов) – класифікація мов світу на основі виявлення подібностей і відмінностей, що притаманні мовній будові як найважливіші властивості мови, але які не залежать від генетичної спорідненості мов.

укання

Формотворчі морфеми – афікси, які служать для творення форм того самого слова: *стіл – стола, стол-у, ід-у – ідеи – ід-е, голосний –голосн-иш-ий, писати – писа-в – писа-л-и;*

Цекання (див. дзекання).

Якання (*яканьне*) – це акання з йотацією. Ненаголошений [e] в білоруській мові перед наголошеним складом переходить [’a] (графічно я): *зелянёць – зялёны*. Проте є суттєва різниця між аканням і яканням [e] переходить в [’a] лише перед наступним наголошеним складом, а в інших випадках [e] зберігається (це видно на прикладі).

Скорочення назв мов і говорів

англ. – англійська	рум. – румунська
блр. – білоруська	свн. – середньовірнонімецька
болг. – болгарська	серб. – сербська
гр. – грецька	слв. – словацька
д.-в.-н. – давньовірнонімецька	слн. – словенська
д.-р.-укр. – давньорусько-	ст.-п. – старопольська

українська	
закарп. – закарпатський	ст-сл. – старослов'янська
і.є. – індоєвропейська	ст.укр. – староукраїнська
іт. – італійська	ст.-ч. – старочеська
каз. – казахська	тат. – татарська
лат. – латинська	угор. – угорська
лит. – литовська	уйг. – уйгурська
молд. – молдавська	укр. – українська
нвн. – нижньовісхіднонімецька	фр. – французька
н.нім. – нижньонімецька	хорв. – хорватська
нім. – німецька	цсл. – церковнослов'янська
п. – польська	ч. – чеська
прасл. – праслов'янська	чув. – чуваська
рос. – російська	

Рекомендована література

Основна

1. Баймут Т.В., Бойчук М.К. та ін. Порівняльна грамати́ка української і російської мов. – К.: Рад.школа, 1961. – 268 с.
2. Басова Т.Д., Качура Н.В., Кихно А.В. и др.. Сопоставительная грамати́ка русского и украинского языков. – К.: Наук. думка, 2003. – 536 с.
3. Бевзенко С.П., Грищенко А.П., Русанівський В.М., Самійленко С.П., Німчук В.В. Історія української мови. Морфологія. – К.: Наук. думка, 1978. – 540 с.

4. Бернштейн С.Б. Очерки сравнительной грамматики славянских языков. - М., 1961. – 350 с.
5. Бошкович Р. Основы сравнительной грамматики славянских языков: Фонетика и словообразование / Сост. Н.М.Елкина, - М.: Высшая школа, 1984. – 261 с.
6. Брицин М.Я., Жовтобрх М.А., Майборода А.В. Порівняльна граматика української і російської мов. – К.: Вища школа, (1976) 1987. – 271 (264)с.
7. Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов / за ред. О.С.Мельничука. – К.: Наук. Думка, 1966. – 594 с.
8. Гаспаров Б.М., Сигалов П.С. Сравнительная грамматика славянских языков: В 2 ч. – Тарту: Изд-во Тарт. Ун-та, 1974. – 467 с.
9. Граматыка беларускай мовы. – Т. I, II. Мінск, 1977. – 465 с.
10. Гурскі М.І. Параўняльна граматыка рускай і беларускай моў. Фанетыка і марфалогія. – Мінск, 1962. – 211 с.
11. Жовтобрюх М.А., Волох О.Т., Самійленко С.П., Слинько І.І. Історична граматыка української мови. – К.: Вища школа, 1980. – 320 с.
12. Жовтобрюх М.А., Русанівський В.М., Скляренуко В.Г. Історія української мови. Фонетика. – К.:Наук.думка, 1979. – 368 с.
13. Коломиец В.Т. Словообразование русского и украинского языков на современном этапе // Сопоставительное исследование русского и украинского языков. – К., 1975. – С.165-183.
14. Ломтев Т.П. Сравнительно-историческая грамматика славянских языков. Морфология. – М., 1961. – 416 с.
15. Нарысы па гісторыі беларускай мовы. – Мінск, 1954.- 236 с.

Додаткова

16. Бевзенко С.П. Исторична морфологія української мови. - Ужгород, 1960. – 416 с.
17. Безкишкіна М.Т., Степаненко М.І. Порівняльна граматики української і російської мов.- Полтава: ПДПУ, 1991. -211 с.
18. Бурячок А.А. Збірник вправ з порівняльної граматики. – К.: Рпд. школа, 1961. – 140 с.
19. Милославский Т.Г. О предмете сопоставительного словообразования // Сопоставительное изучение словообразования славянских языков. – М.1987. – С. 156-187.
20. Русская грамматика. Т. I, II. – М.: Наука, 1980.
21. Семереньи О. Введение в сравнительное языкознание. – М.: Прогресс, 1980. – 311 с.
22. Сопоставительное описание русского и белорусского языков. – Минск, 1990. – 326 с.
23. Сравнительно-исторический синтаксис восточнославянских языков. – М.: АН СССР, 1973. – 345 с.
24. Супрун А.Е. Лексическая типология славянских языков. – Минск, 1983.- 421 ч.
25. Сучасна українська літературна мова. За аг. ред.. І.К.Білодіда. Фонетика. – К., 1969; Морфологія. – К., 1969. – 436 с.
26. Трохимович К.К. Практикум з порівняльної граматики слов`янських мов. – Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1960. – 228 с.
27. Украинцев В.Н.Славянские языки и славянские народы. – Минск: Народна аскета, 1985. – 80 с.
28. Филин Ф.П. Образование языка восточных славян. – Л., 1962. – 655 с.
29. Филин Ф.П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков. – Л., 1972. – 639 с.
30. Ходова К.И. Языковое родство славянских языков. – М.:Учпедгиз, 1960. – 123 с.

31. Янковскі Ф. Гістарычная граматыка беларускай мовы. Частка I. Марфалогія. – Мінск, 1977. – 287с.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
§ 1. Предмет, зміст і завдання курсу	3
§ 2. Виникнення й розвиток порівняльно-історичного слов'янського мовознавства.....	4
СПОРІДНЕНІСТЬ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ І ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЇХНЬОГО РОЗВИТКУ	10
§ 3. Генетична спорідненість східнослов'янських мов	10
§ 4. Типологічна спорідненість східнослов'янських мов	12
§ 5. Теорія колиски трьох братніх народів та її вплив на пояснення походження східнослов'янських мов.....	13
§ 6. Розвиток сучасних уявлень на походження української, білоруської й російської мов	14
ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЛЕКСИКИ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ ЗА ПОХОДЖЕННЯМ	18
§ 7. Праслов'янська лексика в українській, російській і білоруській мовах	18
§ 8. Спільна лексика в східнослов'янських мовах.....	21
§ 9. Слова, наявні лише в одній східнослов'янській мові	23
§ 10. Власне українська лексика	24
§ 11. Власне російська лексика	25
§ 12. Власне білоруська лексика	26
§ 13. Старослов'янізми в східнослов'янських мовах	28
§ 14. Лексичні запозичення в східнослов'янських мовах	30
§ 15. Лексичні запозичення всередині східнослов'янських мов	35

§ 16. Інтернаціоналізми в східнослов'янських мовах	36
§ 17. Порівняльний огляд фразеологізмів у східнослов'янських мовах	38
ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА БУДОВИ СЛОВА Й СЛОВОТВОРЕННЯ В СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВАХ	
§ 18. Будова слова в українській, білоруській і російській мовах ...	40
§ 19. Афіксальне словотворення в східнослов'янських мовах	42
§ 20. Аббревіація	45
§ 21. Морфолого-синтаксичний спосіб	46
§ 22. Лексико-синтаксичний спосіб	47
§ 23. Лексико-семантичний спосіб	47
ДАВНІ ЗМІНИ В СИСТЕМІ ВОКАЛІЗМУ ТА ЇХНІ РЕФЛЕКСИ В СУЧАСНИХ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВАХ	
§ 24. Найдавніші якісні й кількісні чергування голосних	48
§ 25. Явище повноголосся	50
§ 26. Деназалізація [ɛ], [ɔ]	51
§ 27. Зміна початкового [je]	52
§ 28. Сполучення зредукованих з плавними	53
§ 29. Сполучення плавних із зредукованими	54
§ 30. Початкові [ро], [ло], [ра], [ла] в східнослов'янських мовах	54
НАСЛІДКИ ПРОЯСНЕННЯ Й ЗАНЕПАДУ ЗРЕДУКОВАНИХ	
§ 31. Чергування [o], [e] з нульовою фонемою	55
§ 32. Вставні [o], [e]	56
§ 33. Виникнення чергувань [o], [e] з [i] в новозакритих складах української мови і збереження [o], [e] в російській та білоруських мовах	56
§ 34. Лабіалізація [e] після шиплячих та [j] у східнослов'янських мовах	58
§ 35. Рефлекси [ě] (ѣ)	59

§ 36. Явище акання в російській і білоруській мовах та відбиття його в орфографії	60
СТАРОВИННІ ЗМІНИ В СИСТЕМІ ПРИГОЛОСНИХ ЗВУКІВ	
ТА ЇХНІ РЕФЛЕКСИ В СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВАХ	63
§ 37. Перша палаталізація задньоязикових звуків	63
§ 38. Друга палаталізація задньоязикових	65
§ 39. Третя палаталізація	67
§ 40. Пом'якшення приголосних перед [j]	69
§ 41. Перехід [gt'],[kt'] в [č']	72
ПРАСЛОВ'ЯНСЬКІ СПРОЩЕННЯ В ГРУПАХ ПРИГОЛОСНИХ	
УНАСЛІДОК ДІЇ ЗАКОНУ ВІДКРИТОГО СКЛАДУ	73
§ 42. Зміни звуків на межі складу	73
НАСЛІДКИ ЗАНЕПАДУ ЗРЕДУКОВАНИХ У СИСТЕМІ ПРИГОЛОСНИХ	
ТА ВІДБИТТЯ ЦИХ ЗМІН	
У СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВАХ	75
§ 43. Спрощення приголосних	75
§ 44. Асиміляція приголосних	76
§ 45 . Дисиміляція приголосних	78
§ 46. Перехід звука [л] у [в] у давніх сполученнях [ьл], [ьл]	
ЗМІНИ В СИСТЕМІ ПРИГОЛОСНИХ, ЯКІ ВИНИКЛИ	
НА ҐРУНТІ ОКРЕМИХ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ	80
§ 47. Перехід гы, кы, хы в гі, кі, хі в російській і білоруській мовах	
ДЕПАЛАТАЛІЗАЦІЯ ПРИГОЛОСНИХ	81
§ 48. Ствердіння губних	81
§ 49. Ствердіння шиплячих	82
§ 50. Депалаталізація приголосних перед [е]	83
§ 51. Ствердіння африкати [ц]	84
§ 52. Протетичні приголосні	85
§ 53. Явище цекання і дзекання в слов'янських мовах	
Персоналії	87

Словник-довідник термінів	92
Скорочення назв мов і говорів	97
Література	98